POLITECNICO DI TORINO
Repository ISTITUZIONALE

Let's Develop: Potencijali, izazovi i mogui pristupi aktiviranja kulturne baštine Crne Gore na EuroVelo8 ruti

Original
Let's Develop: Potencijali, izazovi i mogui pristupi aktiviranja kulturne baštine Crne Gore na EuroVelo8 ruti / Bulatovic, D., Milojko, I.. - ELETTRONICO. - (2024), pp. 5-65.

Availability:
This version is available at: 11583/2986664 since: 2024-03-08T10:36:13Z

Publisher:
UNDP, Expeditio

Published
DOI:

Terms of use:

This article is made available under terms and conditions as specified in the corresponding bibliographic description in the repository

Publisher copyright

(Article begins on next page)

27 November 2026

Let's DEVELOP

Ministarstvo kulture i medija

UNDP

Potencijali,izazovi i mogući pristupi aktiviranja kulturne baštine Crne Gore na EuroVelo8 ruti

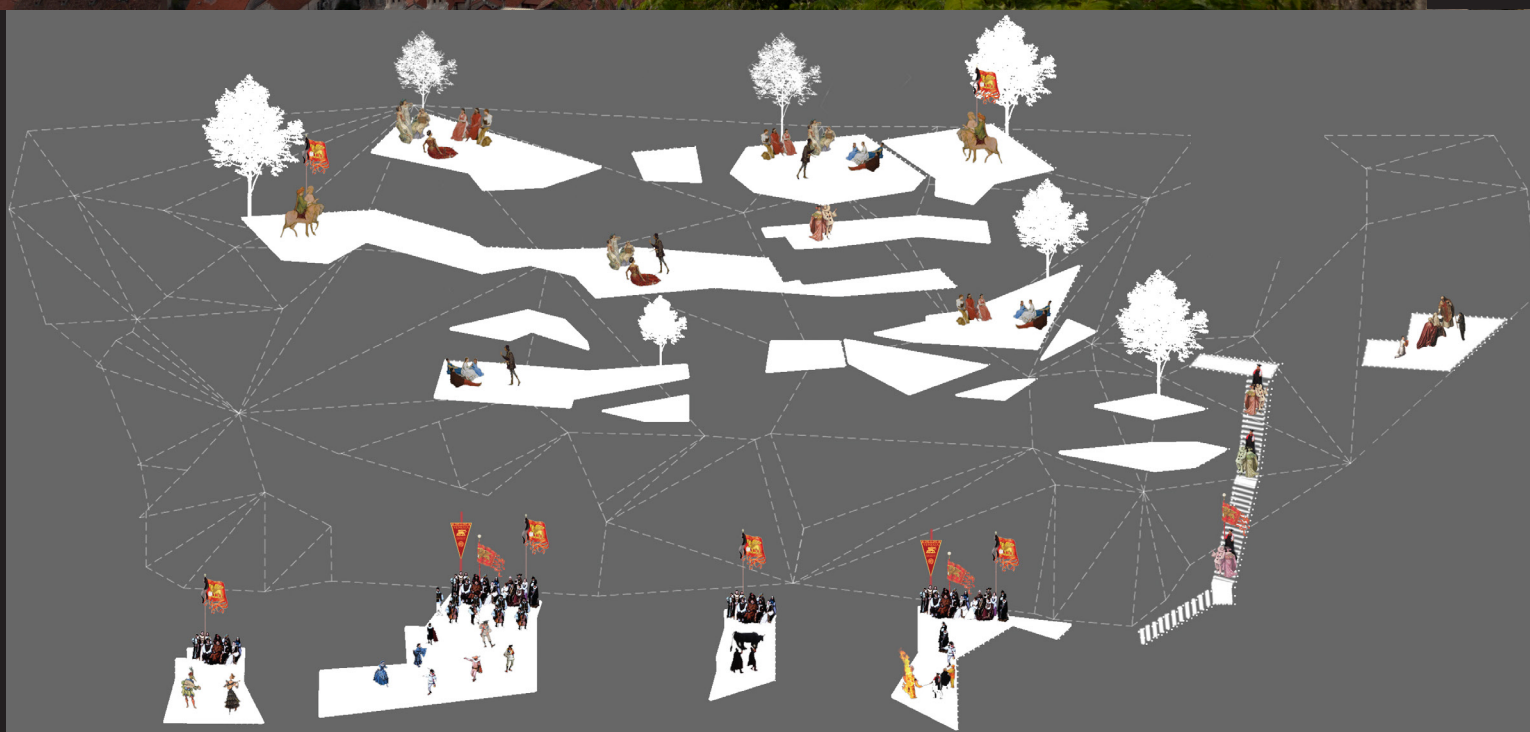

Let's DEVELOP

Potencijali,izazovi i mogući pristupi aktiviranja kulturne baštine Crne Gore na EuroVelo8 ruti

Ministarstvo kulture i medija

UNDP

Impresum:

Naziv:
Let’s Develop
Potencijali, izazovi i mogući pristupi aktiviranja
kulturne baštine Crne Gore na EuroVelo8 ruti

Izdavač:
UNDP, Expeditio

Autori/ke:
Danilo Bulatović,
Ivana Milojko

Prevod sa engleskog jezika:
Dragana Petronijević

Lektura crnogorskog teksta:
Danijela Đilas

Recenzenti:
Višnja Kisić

Priprema za štampu:
Nataša ILić

Podgorica, Kotor
2024.

Let’s DEVELOP

Potencijali, izazovi i mogući pristupi aktiviranja kulturne baštine Crne Gore na EuroVelo8 ruti

SADRŽAJ

1. Recenzije 6
2. Uvod 8
3. Analiza tematskih urbanih cjelina grada Perasta u Crnoj Gori 10
    3.1. Perast 10
    3.2. Perast u kontekstu istočnog Jadrana 18
    3.3. Interpretativno planiranje 22
    3.4. Dekodiranje grada Perasta kroz tematske urbane cjeline četiri porodice i gradske tvrđave 26
    3.5. Predlozi urbanih jedinica 40
4. (Pogrešno) korišćenje valorizacije lokaliteta Svjetske baštine u turističke svrhe: slučaj Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora 46
    4.1. PRIRODNO I KULTURNO-ISTORIJSKO PODRUČJE KOTORA 48
    4.2. ISTRAŽIVAČKA METODOLOGIJA 51
    4.3. ISTRAŽIVANJE ODNOSA NASLJEĐA I TURIZMA 53
    4.4. PRIRODNO I KULTURNO-ISTORIJSKO PODRUČJE KOTORA KROZ SADRŽAJ TURISTIČKOG MATERIJALA I TURISTIČKU PROMOCIJU 57
    4.5. POGLEDI LOKALNIH AKTERA O ODNOSU IZMEĐU TUMAČENJA NASLJEĐA I TURIZMA 61
5. Literatura i izvori 66

RECENZIJA

Doc. dr Višnja Kisić
Fakultet za sport i psihologiju, EDUCONS Univerzitet Novi Sad
UNESCO katedra za kulturnu politiku i menadžment, Univerzitet umjetnosti u Beogradu

Knjiga „Potencijali, izazovi i mogući pristupi u aktiviranju kulturne baštine Crne Gore na ruti EuroVelo8“, daje značajan i višeglasan doprinos razumijevanju procesa ekonomske valorizacije kulturne baštine, kroz ispitivanje odnosa turizma, lokalnog razvoja i baštine u Crnoj Gori. Knjiga obuhvata goruće teme za polje zaštite i upravljanja baštinom, ne samo u Crnoj Gori već i širem regionu, pokrećući pitanja neplanske i neadekvatne urbanizacije; pritisaka neodrživih praksi turizma na baštinu i lokalne zajednice; nedostatka dugoročne održive vizije i strateškog bavljenja upravljanjem lokalnim razvojem i očuvanjem zaštićenih područja. Glasovi koji nas vode kroz ove teme su novi glasovi u polju studija baštine, kulturne politike i arhitekture. Autori tekstova su istraživač i istraživačica koji su u skorije vrijeme završili svoje studije, a koji svježim i kritičkim pogledom sagledavaju realnosti polja u kojima treba da djeluju kao profesionalci. Činjenica da su njih dvoje odabrani putem javnog poziva, kroz transparentan proces i mogućnost publikovanja svojih istraživanja čini posebno vrijedan aspekat ove knjige, jer podržava nove poglede, nove glasove i nova rješenja.

Danilo Bulatović svojim tekstom „Analiza tematskih urbanih cjelina grada Perasta u Crnoj Gori“ poziva da sagledamo potencijale reinterpretacije istorijskih urbanih cjelina na primjeru grada Perasta. Bulatović interpretaciju tumači ne samo kao vrednovanje, davanje i komuniciranje značenja, već kao suštinski važan proces interresornog i intersektorskog povezivanja i upravljačkih utemeljenja za efikasniju zaštitu baštine. U interpretativnoj analizi i okviru, posebno je važna promjena od rukovođenja arhitektonskim i urbanim dobrima, ka rukovođenjiu vrijednostima i značajem koje dobra imaju, a koje vodi održivijem korišćenju nasljeđa u savremenom trenutku. Proučavajući grad Perast, dolazimo do spoznaje da to može predstavljati samo dio kontinuiranog napora koji ispituje kontrapunkt istorije i geografije, prostora i vremena, u razumijevanju jedne duboko promišljene konceptualne cjeline. Definisan unutrašnjim morem i kopnenim masama s kojima se graniči i obrnuto, isprepleten trgovinom, kulturom i politikom, uronjen u višestruke jezičke i vjerske podele, grad slikovito doprinosi važnosti njegove analize u današnjem konfliktnom istorijskom diskursu. Kroz metodološki i konceptualni okvir, geoistorijski plan, komparativistički pristup, makroistorijsku i trodimenzionalnu perspektivu, ovaj rad propituje kako je grad izdržao test vremena i kako njegova re-evaluacija igra ključnu ulogu u budućem sagledavanju njegovog korišćenja. Takav pristup je još važniji u kontekstu partnerskog projekta EuroVelo8 mediteranskog regiona, a koji pruža dodatni sloj širem razumijevanju našeg zajedničkog nasljeđa „pelagičnih“ istorija. U stvari, on predstavlja dragocjeno svjedočanstvo da je Mediteran kroz svoje rasprostranjene mreže znanja uvijek bio entitet koji nas je spajao, a ne razdvajao. Kao takav, danas nastavlja da podstiče nova istraživanja, kako u proučavanju ranomodernog Mediterana, koje ovaj rad predstavlja, tako i u oblastima koje su od njega udaljene u prostoru i vremenu.

Drugi tekst nas poziva da podvučemo važnost slojevitosti, vrijednosti i holističkog pristupa nasljeđu, ovog puta u funkciji kulturnog turizma. Ivana Milojko u svom tekstu se bavi upravo preispitivanjem odnosa turizma i svjetske baštine na primjeru Bokokotorskog zaliva. Milojko kroz detaljno arhivsko istraživanje promocije Bokokotorskog zaliva, kombinovano sa intervjuima sa ključnim turističkim akterima, pruža uvide u procese, uzroke i utemeljenja javne komunikacije i promocije ovog lokaliteta svjetske baštine, uočavajući kako se isti mijenja u zavisnosti od dominantnih turističkih i političkih imaginarijuma. Milojko pruža važno razumijevanje procesa redukcije višestrukih vrijednosti i kompleksnog kulturnog identiteta mjesta svjetske baštine kroz turistički diskurs, ukazujući na različite strategije korišćenja i zloupotrebe segmenata lokaliteta u turističke svrhe: selektivno korišćenje, marginalizaciju, akcentuaciju i odvajanje određenih aspekata vrijednosti lokaliteta za potrebe promocije. Ovaj istraživački rad nastoji da identifikuje na koji način su Izuzetna univerzalna vrijednost i vrijednosti vezane za kulturno nasljeđe prepoznate u dokumentima za upisivanje Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora na Listu svjetske baštine UNESCO-a, a kako se one prezentuju u turističkom diskursu. Intencija je bila je da se ukaže na glavne raskorake, razlike i sličnosti između vrijednosti, istorijskih slojeva i identiteta prepoznatih u Nominacionom dosijeu za Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora (3 BUR XI.19 – Decision,1979) i turističkom diskursu o ovoj regiji. Bazirano na predstavljenoj kvalitativnoj analizi koja se sastoji od desk istraživanja turističkih materijala i polustrukturisanih intervjua sa pojedincima zaposlenim u turističkom sektoru, može se zaključiti koji aspekti, mjesta i narativi su naglašeni i eksploatisani, a šta je marginalizovano i nedovoljno zastupljeno i zašto. Tokom istraživačkog procesa, Milojko je svoju analizu bazirala na teorijskom okviru koji je omogućio da se fokusira na sljedeće teme: interpretacija Izuzetne univerzalne vrijednosti, njeno (pogrešno) korišćenje u turističke svrhe, kao i način na koji su turisti zainteresovani za zaštićeno područje. Međutim, ovo istraživanje bi trebalo posmatrati samo kao inicijativu, okosnicu istraživačkog okvira o mogućoj zloupotrebi zaštićenog područja u domenu turizma, direktno i indirektno, uzimajući u obzir limitacije procesa istraživanja. Bilo bi dobro da ova teza posluži kao inspiracija za dalja istraživanja jer će možda u budućnosti više turističkih materijala biti dostupno u arhivama crnogorskih institucija i Covid-19 neće ograničavati mogućnosti istraživanja, što bi vodilo ka još detaljnijoj i konstruktivnijoj analizi ove teme.

U cjelini, publikacija je baza uvida, kritika i pristupa, korisna djelatnicima u turizmu, kulturi, baštini, arhitekturi i urbanizmu. Vjerujem da će ova knjiga kao cjelina, i svaki od tekstova pojedinačno, služiti kao motivacija i povod za promišljanja i formulaciju politika i praksi upravljanja nasljeđem i lokalnim razvojem, senzitivnijim na pitanja održivosti, uključivanja lokalnih zajednica, vrednovanja cjelovitosti i slojevitosti kulturnog i prirodnog nasljeđa Crne Gore.

UVOD

U rukama držite treću „Let’s Develop“ publikaciju koja se bavi potencijalima, izazovima i mogućim pristupima aktiviranja kulturne baštine Crne Gore na ruti EuroVelo8. Knjiga je dio projekta „Kreativna Crna Gora – ekonomska valorizacija i kreativne industrije“ čiji je cilj pružanje podrške Ministarstvu kulture i crnogorskim opštinama u procesu ekonomske valorizacije kulturnog nasljeđa kroz rekonstrukciju zaštićenih postojećih objekata i jačanje veze sa turističkom ponudom na lokalnom nivou, akcentujući razvoj održivog kulturnog turizma i afirmaciju kulturno-umjetničkog stvaralaštva.

Poznato je da je Crna Gora zemlja izuzetno bogate kulturne baštine, što može zahvaliti svom jedinstvenom geografskom položaju, dinamičnoj i fascinantnoj prošlosti, i raznolikosti kulturnih uticaja. Crnogorsko nasljeđe svjedoči o bogatoj istoriji zemlje. Uz prirodne potencijale ove države, baština je dio njene jedinstvene privlačnosti.

Zbog svoje specifičnosti, kroz Crnu Goru prolazi nekoliko atraktivnih trasa, među kojima je i biciklistička ruta EuroVelo8. Ovo je jedna od 17 ruta na mreži EuroVelo koja prolazi kroz pet država mediterana među kojima je i Crna Gora.

Osnovna ideja publikacije je da se kroz promociju odbaranih lokaliteta crnogorske kulturne baštine na EuroVelo8 ruti da doprinos njihovoj daljoj valorizaciji i prezentaciji. Takođe, zamišljeno je da knjiga bude korisna baza znanja i inspiracije za turističke djelatnike kako bi imali snažniju argumentaciju za buduće aktivnosti na rekonstrukciji, revitalizaciji i turističkoj promociji trase EuroVelo8 i segmenata kulturnog nasljeđa duž nje.

PPublikacija, dakle, objedinjuje radove mlade istraživačice Ivane Milojko i istraživača Danila Bulatovića, koji se odnose na kulturno nasljeđe duž EuroVelo8 biciklističke rute. Istraživački radovi su prikupljeni na osnovu javnog poziva koji je objavljen u decembru 2022. Uslov je bio da radovi nisu stariji od sedam godina, kao i da nisu ranije objavljivani, a prednost je data mladima i ženama. Zbog ograničenog prostora u knjizi, istraživači su naknadno zamoljeni da pošalju kraće verzije svojih radova prateći koncepciju publikacije.

Kulturna baština duž EuroVelo8 rute suočava se sa mnoštvom izazova, a nekima od njih su se bavili istraživač/ice čiji su radovi dio ovog projekta. Među najvažnijim opštim i specifičnim izazovima koje oni prepoznaju su:

- Prekomjerna urbanizacija;
- Primjeri degradacije prostora, pejzaža i životne sredine;
- Potreba za boljim upravljanjem koje promoviše vrijednosti baštine;
- Nedovoljno jasno definisani strateški prioriteti u oblasti kulturnog turizma;
- Nedostak procjena uticaja turizma na lokalne zajednice i nedostatak promišljenih aktivnosti na tom polju;
- Primjeri neadekvatne zaštite, revitalizacije i upravljanja baštinom;
- Nedovoljna usaglašenost turističke ponude sa principima održivosti radi obezbjeđenja dugoročne koristi za lokalne zajednice i očuvanje životne sredine;
- Primjeri netačnih interpretacija o prirodnom i kulturno-istorijskom području Kotora na Listi svjetske baštine UNESCO-a u turističkom promovisanju;

Polazeći od navedenih, i brojnih drugih prepoznatih, izazova, istraživači su ponudili pristupe, odgovore i moguća rješenja.

Nadamo se da će ova knjiga biti korisno štivo i inspiracija budućim istraživačima/icama, turističkim djelatnicima i donosiocima odluka da intenzivnije rade na edukaciji, zaštiti, revitalizaciji i promociji vrijednosti lokaliteta crnogorske kulturne baštine duž EuroVelo8 rute i da na taj način doprinose socijalnim, ekološkim, kulturnim i ekonomskim benefitima građana/ki Crne Gore.

Analiza tematskih urbanih cjelina grada Perasta u Crnoj Gori

Autor: Danilo Bulatović

3.1. Perast

Istorijska cjelina starog grada Perasta razlikuje se od ostalih primorskih naselja na crnogorskom primorju gustom strukturom i jasnom granicom sa prirodnim okruženjem Bokokotorskog zaliva. Iako nikada nije bila opasana odbrambenim zidinama, ova arhitektonska formacija manifestuje urbanost kroz društveni sastav, dominaciju plemstva, višeg sveštenstva, imućnih građana, brodovlasnika i mornara, čije su palate karakterisale izgled grada.

Zatvorena priroda formacije, jedna je od najvažnijih karakteristika kompaktne urbane cjeline Perasta. Bilo da prilazimo putevima koji vode do Kotorsko-risanskog zaliva, morem kroz Verige, ili drumskim putem uz obalu, panorama Perasta ističe se kao centralni motiv ovog urbanog područja. Njegove glavne karakteristike obuhvataju ostrva Sv. Đorđa i Gospe od Škrpjela, barokne palate duž obale, gustu kaskadnu formaciju sa zvonikom u centru i utvrđenje na vrhu brda Svetog Ilije, gradske trgove, kao i porodične bašte. Dok je barokna ekspozicija često bila ograničena na gradnju pojedinačnih palata, parohijskih crkava i manastira na drugim mjestima, ovdje ona prožima cjelokupno gradsko tkivo. Dakle, očuvana urbana matrica grada predstavlja jednu od najznačajnijih vrijednosti Perasta. Upravo je ovaj izuzetan kvalitet doprinio da ovaj lokalitet bude uvršten na Listu svjetske baštine (SB) UNESCO-a 1979. godine, zajedno sa obližnjim gradovima Kotorom i Risnom (Slika 2).

U istorijskom smislu, autonomija komune ostvarena je konvergencijom dva svijeta tokom dva vijeka: hrišćansko-mletačkog u samom gradu i islamsko-turskog u susjednom Risnu i Herceg Novom (Slika 1). Strateški geografski položaj Perasta na ulazu u Bokokotorski zaliv, zajedno sa njegovom flotom, pomorskom stručnošću i diplomatskim naporima, odigrao je odlučujuću ulogu u potiskivanju turskih snaga u unutrašnjost, što je dovelo do odlučujuće pobjede Alijanse u drugoj polovini sedamnaestog vijeka. Nakon zemljotresa 1667. godine i protjerivanja Turaka sa obala Boke (Slika 3), Perast je doživio period procvata barokne arhitekture. U to vrijeme, grad je završio svoju urbanu transformaciju izgradnjom baroknih palata i manastira, koji su pripadali najistaknutijim porodicama tog doba. Među njima su se posebno izdvajali kompleksi porodica Zmajević, Smekija, Mazarović i Bronza.

Slika 1 – Mapa Zapadnog Balkana XVI vijeka sa položajem grada Perasta u današnjoj Crnoj Gori (izradio autor)

XVI

VENETIAN REPUBLIC

What was Venice Republic like in the 16th Century? In the early 16th century the population of Venice was about 175 000 people. It was the first and the largest trading power in the world, and they made most of their money from trading on the Mediterranean with its large trading fleet all the way down to the Greek islands in the Aegean sea.

XVI

MONTENEGRO

What was Montenegro like in the 16th c.? Being between the two world conquerors during the XVI century, Montenegro was at constant jeopardy for its territory throughout this period. However, being the small mountanious country, the conquerors didn't manage to win this territory despite its small population and military power - thanks to the Russian Empire help in food and basic needs for the poeple and rulers of this territory.

OTTOMAN EMPIRE

XVI

What was Ottoman Empire like in the 16th c.? During this period in the 15th and 16th centuries, the Ottoman Empire entered a long period of conquest and expansion, extending its borders deep into Europe and North Africa. The state also flourished economically due to its control of the major overland trade routes between Europe and Asia.

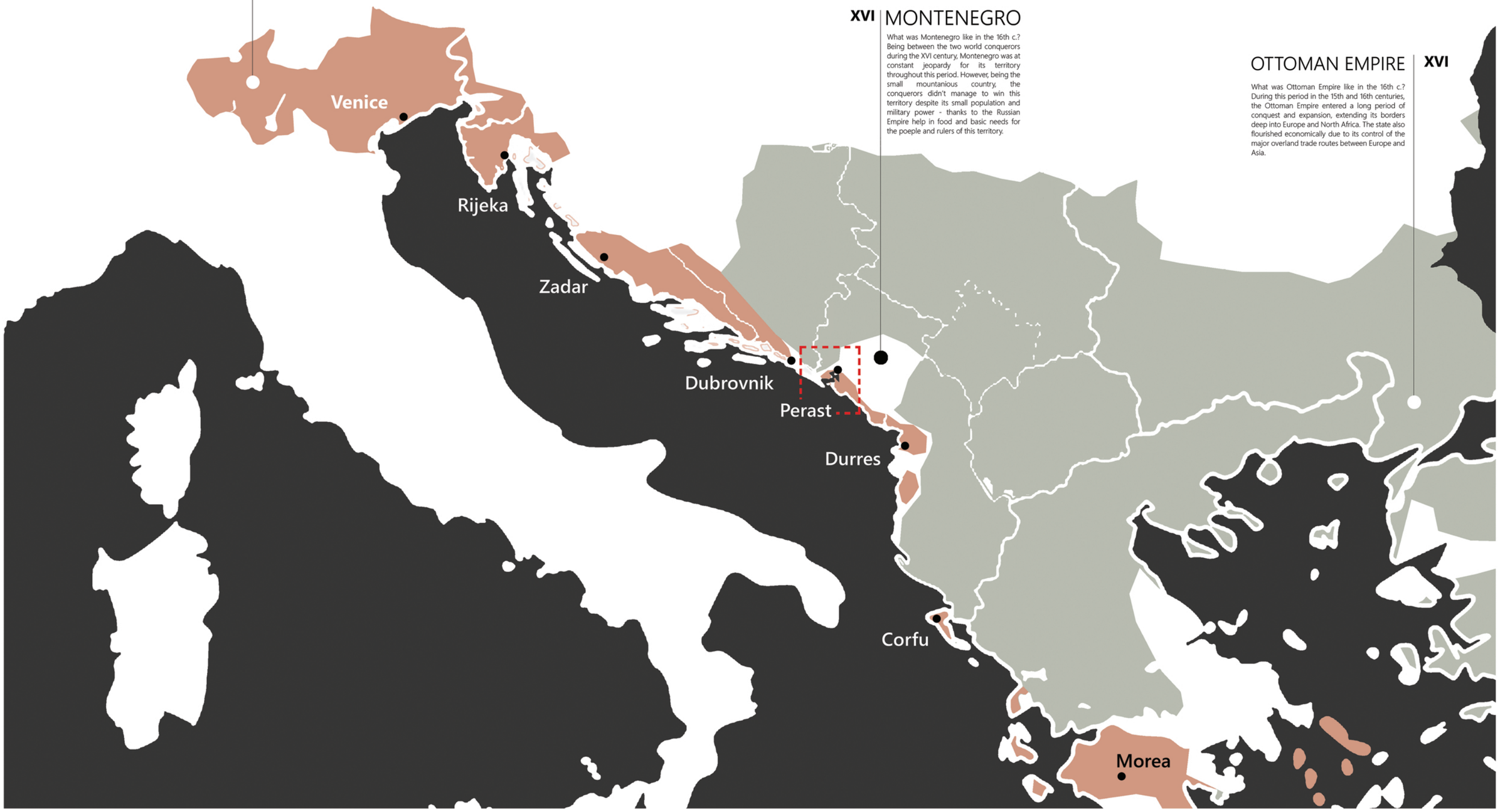

Slika 2 – Mapa Bokokotorskog zaliva pod zaštitom UNESCO-a iz 1979. godine (internet stranica UNESCO-a)

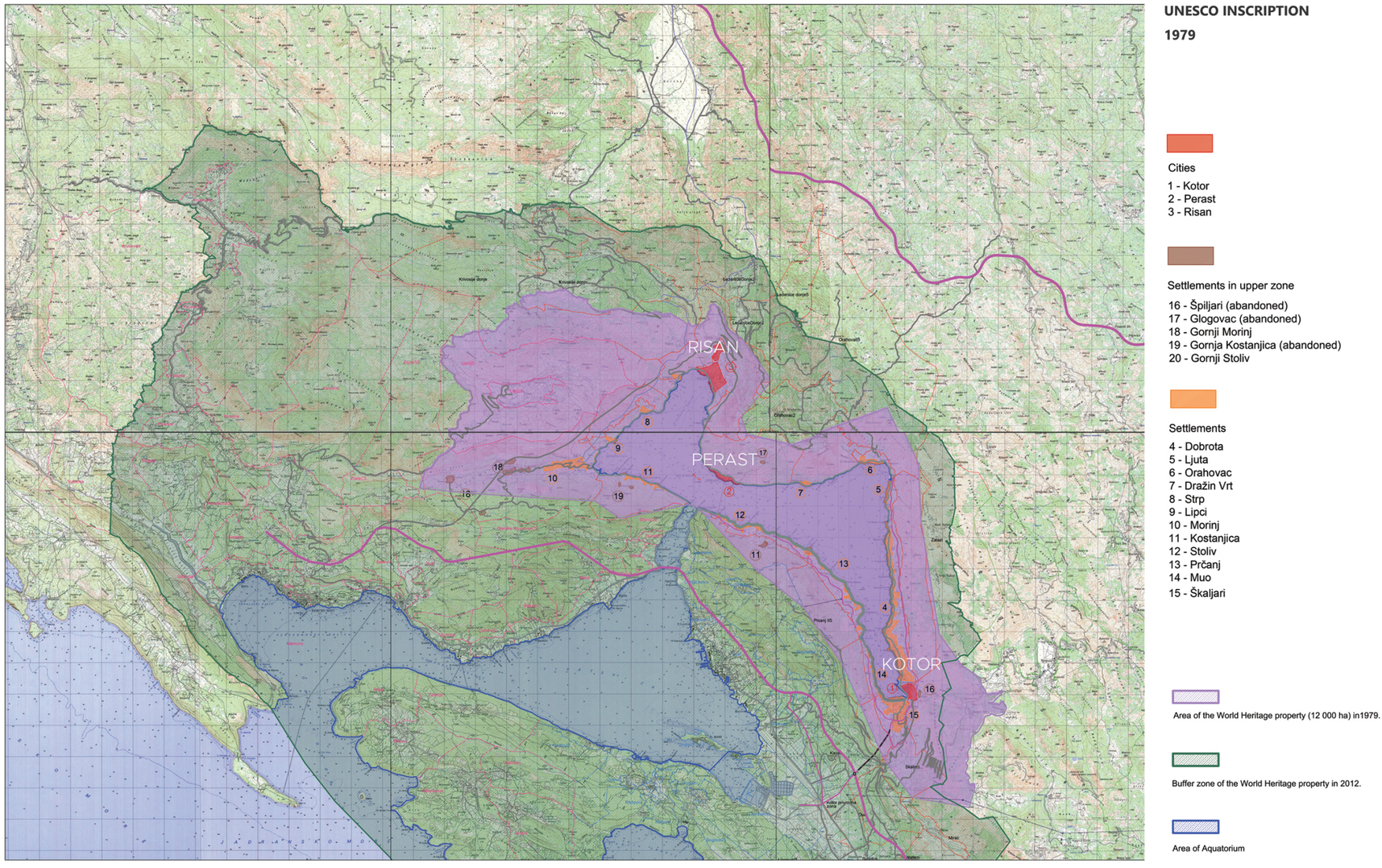

Stoga danas, u XXI vijeku, među ovim spomenicima propadajuće ljudske slave i jedinstvenih vidika, počiva mjesto duha u životnoj borbi. Ono služi ne samo kao otvorena knjiga o slavnoj prošlosti, već i kao ohrabrenje za rad u budućnosti. Ovi spomenici nesumnjivo predstavljaju povoljan temelj za dalje unapređivanje turističke ponude, u cilju stvaranja konkurentnog kulturnog turističkog proizvoda. U tom kontekstu, prepoznavanje ekonomskih, društvenih, kulturnih i prostornih uticaja kulturnog turizma na ekonomski i kulturni rast, kao i analiza smjernica UNESCO-a, lokalnih razvojnih i planskih dokumenata, kao i raspoloživih resursa, ključni su početni koraci u kreiranju jasnog koncepta za definisanje strateških prioriteta i planiranje budućih aktivnosti.

Osnovni cilj ovog istraživanja je da se kroz (re)interpretaciju Plana upravljanja gradom UNESCO-a obezbijedi efikasna zaštita i unaprijedi značaj lokaliteta svjetske baštine, grada Perasta u Crnoj Gori. Projekat ima za cilj unapređivanje i njegovanje integrisanog i proaktivnog okvira upravljanja koji naglašava vrijednosti, resurse nasljeđa i njihovo održivo korišćenje u budućnosti. Konačno, projekat promoviše sveobuhvatnu ideju iskorišćavanja naše naslijeđene baštine, kako bismo aktivno doprinijeli kolektivnom životu, istovremeno integrišući dostignuća našeg vremena sa kulturnim vrijednostima i prirodnim dobrima prošlosti. Ovim nastojanjem teži se tome da se ovi elementi prenesu na buduće generacije u Crnoj Gori i, prije svega, na čovječanstvo u cjelini.

Slika 3 – Mapa Bokokotorskog zaliva pod Austrougarsom carevinom iz XIX vijeka (OJU Muzeji Kotor)

Austrian Empire XIX c. mapping

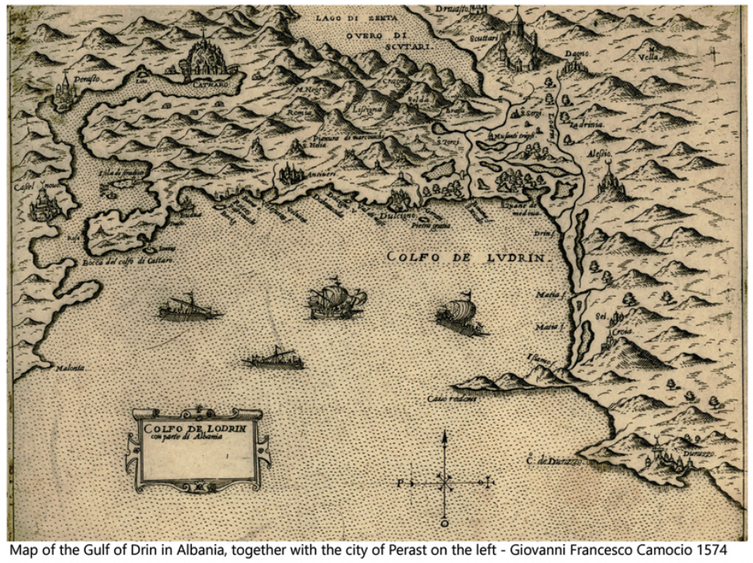

Map of the Gulf of Drin in Albania, together with the city of Perast on the left - Giovanni Francesco Camocio 1574

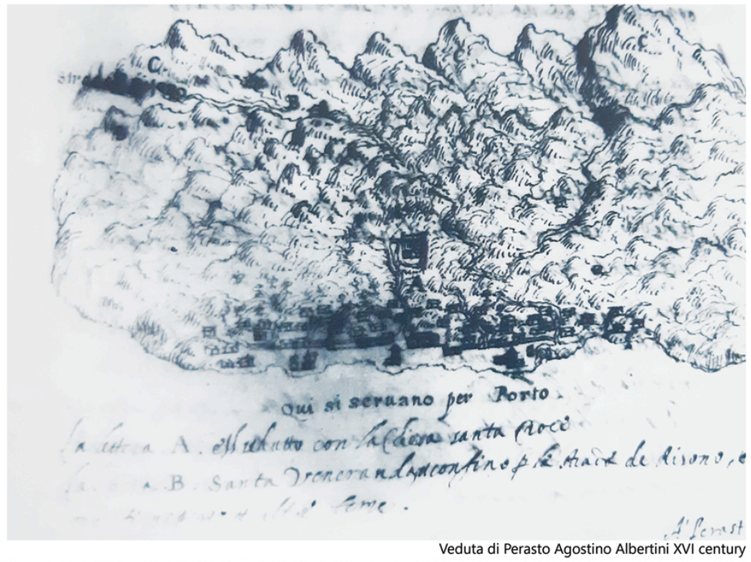

Veduta di Perasto Agostino Albertini XVI century

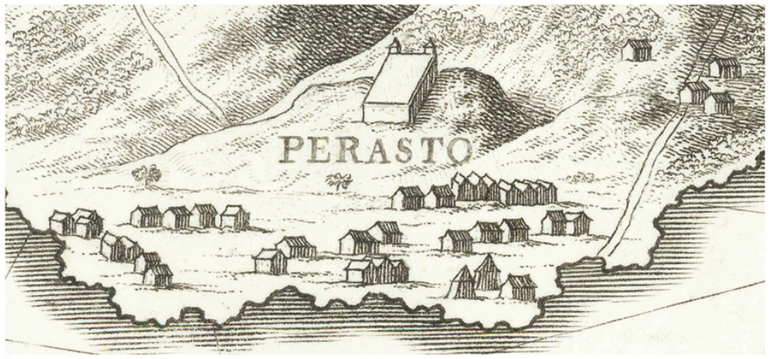

The city of Perast - Vincenzo Maria Coronelli first half of XVII century

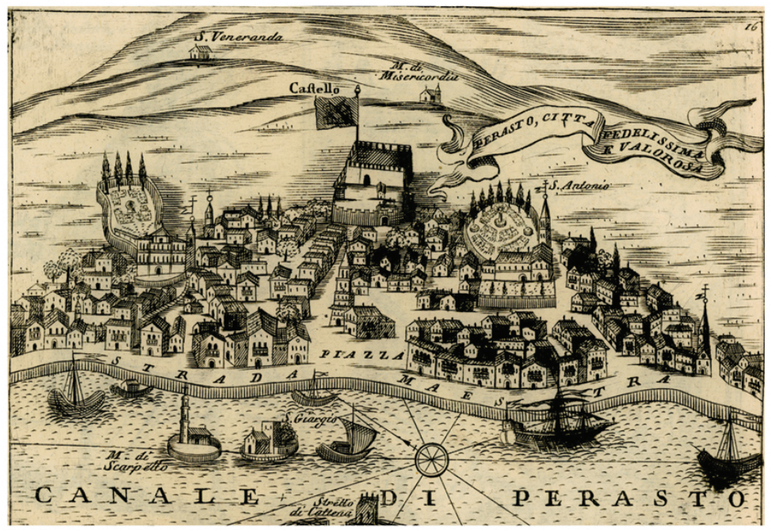

The city of Perast - Vincenzo Maria Coronelli 1688

Austrian Empire Cadastar 1830

Slika 4 – Izvod iz Molino atlasa Mletačkih država
(Tab 6, tom 4 – Britanska biblioteka)

3.2. Perast u kontekstu istočnog Jadrana

„Ako je istina da veliki Turčin gradi utvrđenje na ulazu u zaliv Bocche di Cattaro, onda ga smatram gospodarom Jadrana i da ima moć da se spusti do Italije i opkoli je sa kopna i mora."

(F. Braudel, "The Mediterranean", Collins, St. James's Place, London 1972, The Role of the Environment – The Adriatic p.126)

Da bismo u potpunosti shvatili presudnu važnost očuvanja vrijednosti Perasta i njegovih susjednih parnjaka danas, moramo se upustiti u širi istorijski kontekst i razmotriti njegove implikacije na današnje postupanje. Razmišljajući o konceptu „uskih mora" Fernarda Braudela[1] , iz njegovog djela Mediteran i mediteranski svijet u doba Filipa II, nalazimo da Jadransko more, kao centralna komponenta ovog međusobno povezanog sistema, veličanstveno oličava istorijski značaj ovog područja na Starom kontinentu. Kroz milenijume, služilo je kao kanal za zajedničku istoriju između suprotnih obala. Ovaj značaj posebno je uočljiv od vremena Rimske republike, nakon čega je uslijedila afirmacija važnosti Jadrana i od strane Mletačke republike („La Serenissima"), koja je čak skovala naziv „Golfo di Venezia" (Slika 4), ostavljajući trajni i sintetički trag na ukupni razvoj područja. Uprkos opadanju moći na Peloponezu usljed turskog napredovanja 1503. godine, ovaj period takođe je svjedočio ponovnoj konsolidaciji različitih manjina duž obale istočnog Jadrana uz pomoć Mletačke republike, manjina koje su bile ujedinjene u svom cilju – da odbrane evropsko hrišćanstvo. Zapravo, nastaje kao država na „tački susreta između dva veoma različita fizička svijeta, evroazijskog šamanističkog zanosa i afričkih kultova posjedovanja[2]" (koji se nazivaju Krst i Polumjesec), što je stvorilo plodno tlo za razvoj bogate kulturne pozadine, oblikujući identitet cijelog kontinenta. Djelujući kao kamen temeljac u ovom sveobuhvatnom procesu, Jadran je ugradio jedinstveni DNK u široku lepezu umjetničkog, sociološkog, ekonomskog i političkog nasljeđa. Posljedično, regioni Furlanija-Julijska krajina, Trentino-Južni Tirol, Koruška i Dalmacija dijele izuzetne sličnosti neophodne za gnoseološki nivo ovog istraživanja.

Ovaj kontinuitet se naročito odražava kroz bogatu arhitektonsku i urbanističku praksu, koja služi kao objedinjujući kôd na cijeloj teritoriji koja se proteže od današnje Italije preko Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore (Slika 5). U tom

1 Fernard Braudel,The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, LA: CA Press, vol.1, 1996, p.102

2 Gabriel Piterberg, Teofilo F. Ruiz, Geoffrey Symcox, Braudel Revisited: The Mediterranean World 1600-1800, CA: University of Toronto Press , 2010, p.56

Slika 5 – Izvodi iz Lloyd Austriaco na istočnom Jadranu, 1851. godine, gradovi: Trst, Poreč, Mali Lošinj, Rovinj, Split, Hvar, Dubrovnik, Perast
(Britanska biblioteka)

kontekstu, posebno je važno istaći tendenciju racionalizacije korišćenja teritorije, kako na kopnu tako i na moru, podjednako prisutnu u svim prethodno navedenim regionima. To je dovelo do uspostavljanja „Stato da Terra" i „Stato da Mar", kao dvije osnovne komponente odbrambenog sistema Republike od različitih protivnika. Takav graditeljski poduhvat može se pratiti kroz mrežu komunikacione infrastrukture i utvrđene gradove koji su naglašavali ulogu arhitekture kao odraza moći na kopnu, kao i njihovu funkciju u premošćavanju zalivskih entiteta, uz prihvatanje pomorskog karaktera države na moru. Ovaj proces je okarakterisan i uspostavljanjem sistema zasnovanog na poštovanju lokalnih posebnosti i privilegija („fondava sul rispetto delle particolarità e dei privilegi locali")[3] čineći da ukupno izgleda manje kao kolonizacija, a više kao voljno ujedinjenje u evrostrateškom otporu protiv neprijatelja koji dolazi sa sjevera i istoka. U takvim okolnostima, u svakoj sferi ljudskog djelovanja, region istočnog Jadrana zaista predstavlja jedinstveni supstrat autohtonih praksi međusobno povezanih zajedničkim interesima u stvaranju zajedničke ideje o neraskidivom teritorijalnom kontinuumu. Prepoznajući istorijsku vezu između dvije obale, akademik Đuzepe de Vergotini razborito tvrdi da je to u stvari „zajednički prostor... koji izgleda da ujedinjuje, a ne razdvaja svoje suprotne strane" ("uno spazio commune… che sembra unire più che disgiungere le sue straordinarie sponde") što od njega čini „jedinstvo zemalja i ljudi" ("unicum di terre e genti")[4]. Zato nije teško razumjeti zašto je uticaj „Stato da Terra" i „Stato da Mar" opstao

3 Giuseppe de Vergottini, Emanuele Bugli, Giorgio Federico Siboni, Il Territorio Adriatico, Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, 2019, Vol. 1, p.117

4 Ibid. str.14

Slika 6 – Mapa grada Perasta sa razgraničenim zonama i stanjem objekata (Detaljni plan iz 2011. godine, Opština Kotor)

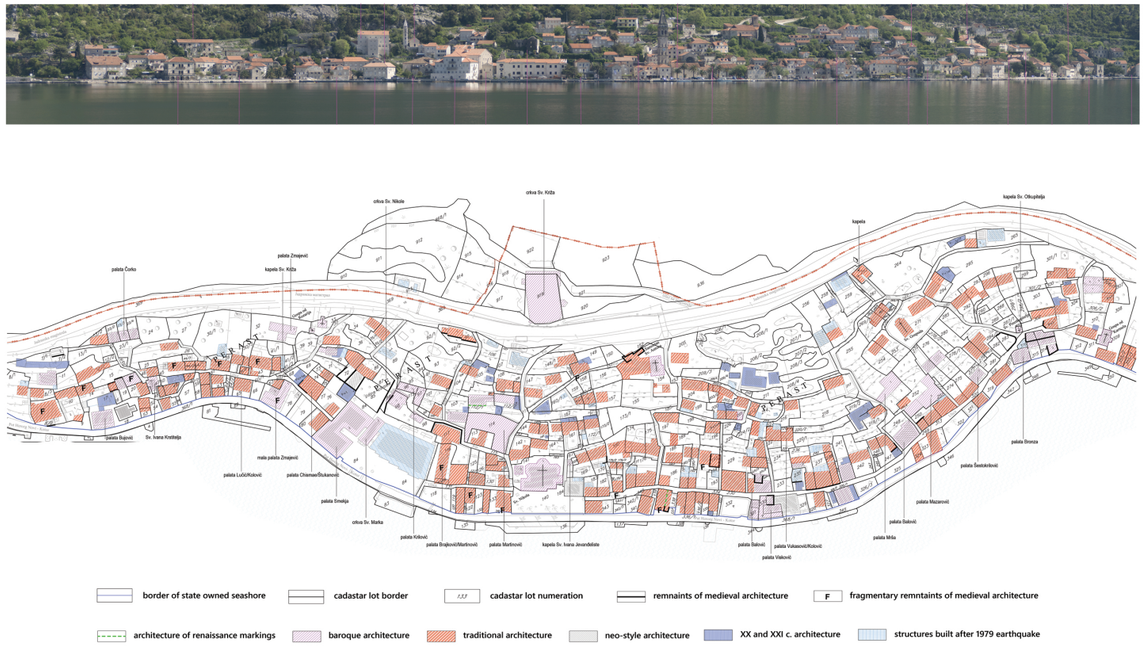

tri stotine godina u politički nestabilnom evropskom pejzažu tokom ovog perioda, dok je u narednim vjekovima, manje-više podjednako, nastavio da čuva svoj etos duž pravca od hiljadu kilometara – od Lombardije, preko Jadrana, do Levanta.

U narednim periodima XIX vijeka, međutim, ovo područje svjedoči promjeni političkih prilika, uz različita uplitanja Francuskog, Austrijskog, Ruskog, Otomanskog i Engleskog carstva. Kao rezultat turbulentnog perioda nacionalizacije tokom XX vijeka, cijelo područje je postalo veoma ranjivo. To je posebno bilo vidljivo u komunističkoj eri (1945-1991), tokom koje je pokušaj stvaranja jugoslovenske nacije podstakao preispitivanje venecijanskog nasljeđa, često sa razornim posljedicama. Proces se intenzivirao brzim porastom širih političkih, socioekonomskih i jezičkih rivalstava između nacija. Nadalje, neki od najvažnijih starih gradova i odbrambenih kompleksa, poput Dubrovnika, granatirani su tokom nasilnog raspada Jugoslavije (1991-2006). Sa osvitom novog milenijuma, strašne posljedice nastavile su da utiču na nasljeđe, ali na posredniji način. Osnivanje brojnih nacionalnih država na istočnom Jadranu, povećalo je poteškoće u koordinaciji očuvanja izuzetne vrijednosti ovih lokaliteta.
U Crnoj Gori je, na primjer, UNESCO prije više od 20 godina izdao upozorenje o opasnostima pretjerane i nekontrolisane urbanizacije. Prije nepunih deset godina ukinut je Zavod za zaštitu spomenika kulture u Kotoru, nakon čega je Skupština Crne Gore donijela Lex Specialis kojim je, između ostalog, formiran Savjet za praćenje stanja u ovoj oblasti. Kao odgovor na prijetnje, bilo je predviđeno da Savjet pripremi godišnji izvještaj o sprovođenju Plana upravljanja (2011, Slika 6) i odobri inicijative i programe. O sprovođenju ovih zakonom obavezujućih pravila najbolje govori podatak da je ovo tijelo, umjesto 70 zakonom propisanih sastanaka godišnje, održavalo samo 17. Jedini godišnji izvještaj o realizaciji Plana upravljanja dostavljen je 2017. godine i u njemu se navodi da „efekti primjene Plana upravljanja nijesu postojali, a brojni primjeri narušavanja i uništavanja prostornih vrijednosti mogu se pripisati nestručnosti većine učesnika u izradi planova i izvođenju radova."[5] Nedavni član Savjeta koji je u znak protesta podnio ostavku, možda je najslikovitije opisao situaciju: „Ovo pokazuje ne samo nefunkcionalnost ovog sistema, već i nerazumijevanje izuzetno problematične situacije u kojoj se područje Kotora trenutno nalazi, kao i važnost upravljanja

5 Savjet za upravljanje prirodnim i kulturno-istorijskim područjem Kotora, „Godišnji izvještaj o realizaciji plana upravljanja i stanja Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora za 2017. godinu", Opština Kotor 2017, str. 25

Svjetskom baštinom uopšte."[6] Dakle, norme koje su sadržane u pravnim aktima su u velikoj mjeri zastarjele jer se teren dramatično promijenio unutar centralne i tampon zone.

Naime, može se tvrditi da „u ovim hipotezama, u stvari, postoji konkretan rizik da su kultura, vrijednosti i tradicije naroda koji su bili primorani da napuste ono što su nekada bile njihove zemlje – ili, u svakom slučaju, značajno smanje svoje prisustvo – bukvalno „pometene" putem „kulturološkog čišćenja" („E " in queste ipotesi, di fatti, che si prospetta il concreto rischio che la cultura, i valori e le tradizioni dei popoli costretti a lasciare quelle che furono le loro terre – o che, comunque, riducano in modo significativo la loro presenza – siano letteralmente "spazzate via" da un'e propria "spazzate via" da un pulizia culturale")[7] . Zbog toga je, na primjer, italijanski zakonodavni sistem (d. Lgs. n. 42/2004) prepoznao neophodnost prihvatanja procesa koji ne samo da bi omogućio da se uspomena na italijansko prisustvo očuva u inostranstvu, već bi pokušao da spasi, što je još važnije, što više materijalnih dobara uz jedinstvene pejzažne kvalitete izgubljenih teritorija istočnog Jadrana. Osim toga, to je dovelo do različitih međunarodnih sporazuma (Evropska grupa za teritorijalnu saradnju/ GECT – Gruppo Europeo di Cooperazione Territoriale uključujući Veneto, Furlaniju-Julijsku krajinu, Korušku, Sloveniju i Istru) i uspostavljanja bilateralnih odnosa između državnih komiteta UNESCO-a. Iako su u oblasti arhitekture uvedeni brojni zakonodavni akti, uvršten je na listu baštine UNESCO-a i intenzivirana je međunarodna saradnja, i dalje se čini da postoji značajna razlika između konzervativnog očuvanja i reinterpretacije antičkih koncepata, što će na kraju otkriti novi kvalitet ovog složenog sistema. Nadalje, dalja birokratizacija značajno ometa kontinuirani proces stvaranja značenja, što je ključna komponenta savremenih strategija dodavanja vrijednosti. Kada te vrijednosti postanu nevidljive, ostaje manje prostora za šire umrežavanje, saradnju i razmjenu stručnjaka koji su posebno relevantni za sintetički narativ koji treba da bude karakterističan za istočni Jadran.

Posljedično, tema ponovnog praćenja unutrašnjih kvaliteta istočnog Jadrana i njegovog graditeljskog nasljeđa dosljedno je bila predmet pomne analize italijanske i međunarodne akademije zajednice i inicijativa, postavljajući čvrstu teorijsku osnovu za buduća istraživanja. Postbraudelski proces istraživanja u mediteransko-jadranskom regionu posebno je obilježen objavljivanjem Adriatico: studi di storia, secoli XIV-XIX Sergija Anselmija iz 1991. godine, nakon čega slijedi Adriatico mare d'Europa Eugenia Turija iz 1999. i Istorija Jadrana istaknutog Pjera Kabanesa iz 2001. godine. Među inicijativama koje se posebno ističu je AdriAtlas Francisa Tasoa i Jolande Marion iz 2015. godine, proizvod međunarodnog simpozijuma održanog u Rimu (2013) koji istražuje istoriju i moderni period Jadrana, antropološke aspekte, urbana i unutrašnja staništa, kao i ekonomiju kao pokretačku snagu područja. Međutim, tek relativno nedavno je najsveobuhvatniji članak o ovoj temi promovisala inicijativa Coordinamento Adriatico iz 2019. godine, koja predlaže korišćenje različitih humanističkih nauka za proučavanje i potvrđivanje veza između dvije obale. To se prvenstveno može vidjeti iz nedavne studije Il Territorio Adriatico: Orizzonte storico, geografica del paesaggio, aspetti economici, giuridici e artistici (Jadranska teritorija: istorijski horizont, geografski pejzaž, ekonomski, pravni i umjetnički aspekti), sažete u tri kapitalna toma, koju je sproveo profesor Đuzepe de Vergotini sa brojnim saradnicima u svakom od tomova. Jedan od najvažnijih aspekata ovog istraživanja je njegov multidisciplinarni obim, koji je u suprotnosti sa većinom drugih naučnih studija u ovoj oblasti, koje su se prvenstveno fokusirale na pojedinačna, nacionalno ukrštana gledišta, ne uzimajući u obzir sveukupnost koja je potrebna za dekodiranje tako složenog pitanja. Stoga bi se istraživačka smjelost mogla uporediti sa sveobuhvatnim metodološkim i konceptualnim okvirom Fernanda Brodela u studiji pod nazivom Mediteran, koja je uticala na mnoge studije koje se odnose na Mediteran uopšte i posebno region Jadrana.

Sa arhitektonskog stanovišta, najrelevantniji aspekt ovog konteksta predstavljen je u radu Architettura, infrastrutture e citta'-porto, lo spazio costruito nel territorio, koji ispituje filozofiju koja je u osnovi jadranskog graditeljskog nasljeđa i objašnjava njegove praktične implikacije. To je uglavnom vidljivo iz paradigme „territorio omogeneo antropizzato in modo uniforme (homogena teritorija antropizovana na jednoobrazan način),[8]" koju profesor Antonio Monestiroli koristi u predlaganju ideje dodatnih studija na infrastrukturnom, urbanom, tipološkom i arheološkom nivou kako bi se otkrili novi tragovi DNK teritorije. Dalje, jednako možemo cijeniti Monestirolijev vodič koji dijeli predmetne teme na teritorijalni, urbanistički i arhitektonsko-tipološki nivo, sa ciljem da podstakne novi naučni razvoj (pored onih koje su već elaborirane u knjizi). Na teritorijalnom nivou važno

6 M. Rudović, „Savjet postoji samo na papiru", Vijesti, Onlajn članak, 07.02.2022.

7 G. de Vergottini, E. Bugli, G. Siboni, "Il Territorio Adriatico", Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 2019, Vol. 1, p.17

8 G. de Vergottini, E. Bugli, G. Siboni, "Il Territorio Adriatico", Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 2019, Vol. 1, p. 200

je naglasiti važnost istraživanja pojma „izgrađeni pejzaži“ („paesaggi costruiti“), koji živo oslikava simbiotski odnos između prirodnog i vještačkog svijeta gdje „novo i prošlo koegzistiraju“ („nuovo e passato coesistono”)[9]. Tokom procesa dekodiranja ovog međuodnosa, takođe je neophodno dublje ući u pitanje rimske „centurijacije“, fenomena koji je, prema Ferariju, duboko definisao teritoriju carstva. Proces je zapravo bio kulminacija ljudske želje da prilagodi pejzaž prema svojim potrebama, a to je sposobnost mjerenja, kontrole i iskorišćavanja potencijala teritorije. Ovi uticaji mogu se jasno uočiti u geometrizovanom karakteru urbane konfiguracije u gradovima kao što su Bergamo, utvrđeni grad Peskjera del Garda, Palmanova (Italija), Zadar, Šibenik (Hrvatska), i gradovi Perast i Kotor (Crna Gora) među mnogim drugim.

Konačno, urbanistička analiza prethodi tipološkom ispitivanju koje se svodi na najsitnije jedinice prostornog razvoja koje predstavljaju primitivni oblici arhitekture dvoraca, na srednjovjekovni period sa arsenalima i lazaretima, na arhitekturu svjetionika XVIII i XIX vijeka, prije nego što se zaključi sa arhitekturom za odmor i rekreaciju dvadesetog vijeka. Kao rezultat toga, mogli bismo steći širi pogled na područje u kojem su različiti istorijski periodi omogućili gradovima da stvore tako jedinstven identitet, koji bi u sadašnjim okolnostima trebalo da posluži kao polazna tačka za reaktivaciju ovog područja. Stoga smo podstaknuti da identifikujemo veze između predrimskog, rimskog, venecijanskog i modernog vremena, istovremeno ih prilagođavajući savremenom kontekstu. U tom smislu možemo razumjeti Monestriolijeve tvrdnje da „Ova tačka gledišta više nam daje viziju projektanta koji mora hitno razumjeti razloge za mjesta kako bi zamislio njihov savremeni razvoj, nego viziju istoričara arhitekture“ (Questo punto di vista ci restituisce, in una visione piu’ che da storico dell’architettura da progettista che ha l’urgenza di comprendere le ragioni dei luoghi per immaginarne uno sviluppo contempora)[10].

3.3. Interpretativno planiranje

pravo je to kontekst koji je inspirisao sljedeće istraživanje, prije svega kao sredstvo za iznošenje nekih ključnih pitanja i prijedloga vezanih za proces upravljanja gradom Perastom (Slika 7). Naime, u pogledu aspekta integriteta posebno se ističe da je „...integritet promjenljiv, a u nekim slučajevima i ranjiv, zbog prošlog i sadašnjeg razvoja...“[11] Ovo je posebno važno sa aspekta sve većeg broja turista koji posjećuju područje svake godine. Iz jedne perspektive, naglašava se važnost daljeg očuvanja s obzirom na štetnost masovnog turizma na životnu sredinu, dok se sa druge strane postavlja pitanje bolje valorizacije narativa, što bi potencijalno moglo donijeti veće prihode koji se mogu reinvestirati nakon toga. U tom pravcu, UNESCO-ov Regionalni biro za nauku i kulturu u Evropi, u partnerstvu sa Interpret Europe, pokrenuo je inovativnu inicijativu pod nazivom „Interpretativno planiranje“ 2021. godine. Nova metodologija proizašla iz hermeneutike Hansa Gadamera ima za cilj da istakne ključne aspekte procesa tumačenja baštine na mnogo širem nivou. U suštini, pristup obuhvata „formulaciju i/ili poboljšanje holističkog interpretativnog planiranja dobara svjetske baštine, koristeći interpretaciju baštine kako bi se podržali širi ciljevi upravljanja lokalitetom,”[12] što je u slučaju jadranskog regiona još važnije, s obzirom na njegovu višeslojnost, ali prije svega sintetičku prirodu.

Dodatno, značaj ovakvog pristupa leži u činjenici da je pilot projekat sproveden u Bokokotorskom zalivu u Crnoj Gori, koji se smatra najugroženijim dijelom zaštićene baštine „Stato da Mar“, gdje su poznavanje sistema svjetske baštine, principi i kvaliteti interpretacije nasljeđa, kao i sveobuhvatan pristup interpretativnom planiranju naglašeni kao najviši prioriteti procesa upravljanja. Na početku bi bilo važno povećati znanje o sistemu svjetske baštine, uvesti nove održive prakse i povećati uključenost zajednice. Proces bi zatim nastavio sa otkrivanjem i istraživanjem dubljeg značenja puteva i pretvaranjem fenomena u iskustva. Na kraju, ali ne i najmanje važno, to bi olakšalo razumijevanje istorijskih, kulturnih, pejzažnih i društvenih vrijednosti lokaliteta, kao i inkorporaciju univerzalnih koncepata prisutnih na cijeloj jadranskoj obali.

Takva praksa može biti osnova za konkretne radnje u uspostavljanju planova razvoja na teritorijalnom, urbanističkom i individualno-objektnom nivou, koji bi funkcionisali na kohezivni način. Što je još važnije, ovo bi zahtijevalo kontinuiran i međusobno povezan proces koji bi se protezao preko državnih granica, sa sveobuhvatnom misijom definisanja

9 8. Ibid. str.200

10 G. de Vergottini, E. Bugli, G. Siboni, “Il Territorio Adriatico”, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 2019, Vol. 1,. p.204

11 https://whc.unesco.org/en/list/1533/ (pristupljeno 15. jula 2022)

12 UNESCO Kancelarija u Veneciji i Regionalni biro za nauku i kulturu u Evropi, Interpretativno planiranje na objektima svjetske baštine u Evropi, Venecija: UNESCO, 2022, str.6

Slika 7 – Grad Perast, Vićenco Marija Koroneli 1688. godine (OJU Muzeji Kotor)

odgovarajućih praksi za jadranski region koje bi se tumačile i planirale na prepoznatljiv način. U tom smislu, iako se pilot inicijativa odvijala samo u Crnoj Gori (sa planovima da se nastavi i u narednom periodu), od suštinskog značaja je priznati vrijednost ove konkretne metodologije i u drugim djelovima zaštićene baštine u regionu gornjeg Jadrana. Uzimajući u obzir trenutnu nefunkcionalnu situaciju, pri čemu planska praksa prevazilaženja „odbrambenih“ koncepata prvenstveno rezultira konzervativnim oporavkom, odbacujući koncept projektovanja koji ima za cilj tumačenje potrebe za transformacijom i razvojem, pristup interpretativnom planiranju nudi nove mogućnosti.

Slika 8 – Grad Perast, Vićenco Marija Koroneli, 1688. godina i sadašnja situacija

Shodno tome, metodologijom interpretativnog planiranja koja „ima za cilj da istraži potencijal interpretacije nasljeđa u transverzalnoj podršci ciljevima očuvanja i upravljanja baštinom“[13] , ovo istraživanje ima za cilj da utvrdi trenutno stanje Perasta (slika 8) i stepen sprovođenja Plana upravljanja iz 2011. godine, kako bi se pozabavilo pitanjima zakonodavne problematike u suprotnosti sa razornom neoliberalnom razvojnom logikom, koja kontinuirano zamagljuje narativ venecijanskog etosa, a ima za cilj da uspostavi konkretne smjernice za konkretan lokalitet. U tom kontekstu, novi putevi za interdisciplinarni pristup koji integriše arhitekturu, urbanizam i morfologiju kako bi se pratio fil rouge (Slika 9) ugrađen u ovaj složeni teritorijalni sistem, neophodni su za preklapanje ovog principa na mnogo širem nivou od samog Perasta.

Ovo takođe otvara vrata za istraživanje i utvrđivanje strukturalnih i formalnih odnosa uspostavljenih između entiteta „Stato da Mar“ i „Stato da Terra“, što bi omogućilo da se arheološki nalazi i putevi reintegrišu u urbani život. Konačno, nudeći mogućnosti za reafirmaciju izgrađenog nasljeđa, kako na lokalnom tako i na transnacionalnom nivou, gdje bi se epohe, regioni i društva ponovo vratili međusobnoj zaduženosti kao konceptu življenja koji nam je prijeko potreban u svijetu koji prolazi polarizaciju, ovaj projekat mogao bi rezultirati širim ishodima od prvobitno namjeravanih.

13 Ibid. str. 9

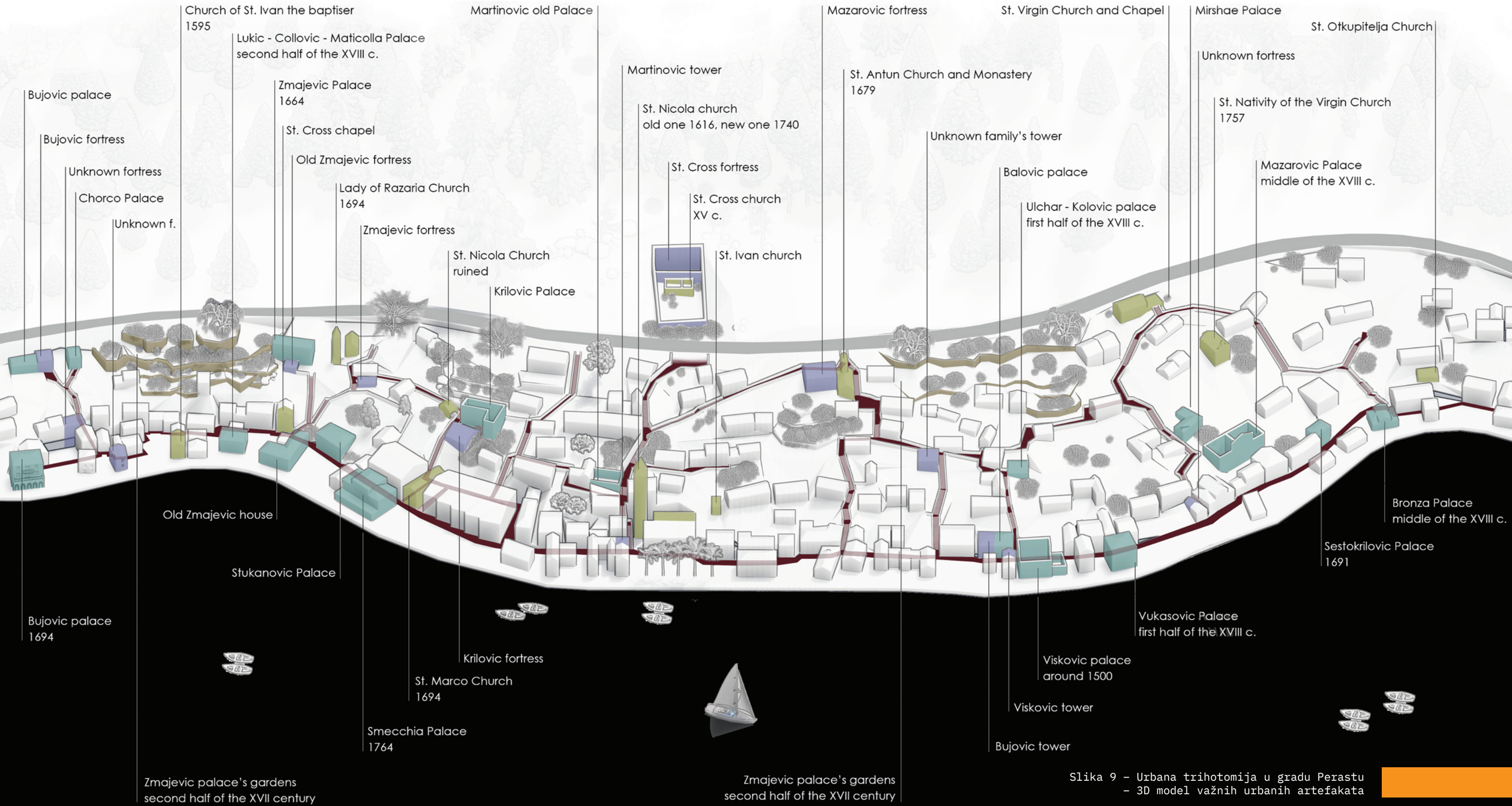

Slika 9 – Urbana trihotomija u gradu Perastu
– 3D model važnih urbanih artefakata

5.4. Dekodiranje grada Perasta kroz tematske urbane cjeline četiri porodice i gradske tvrđave

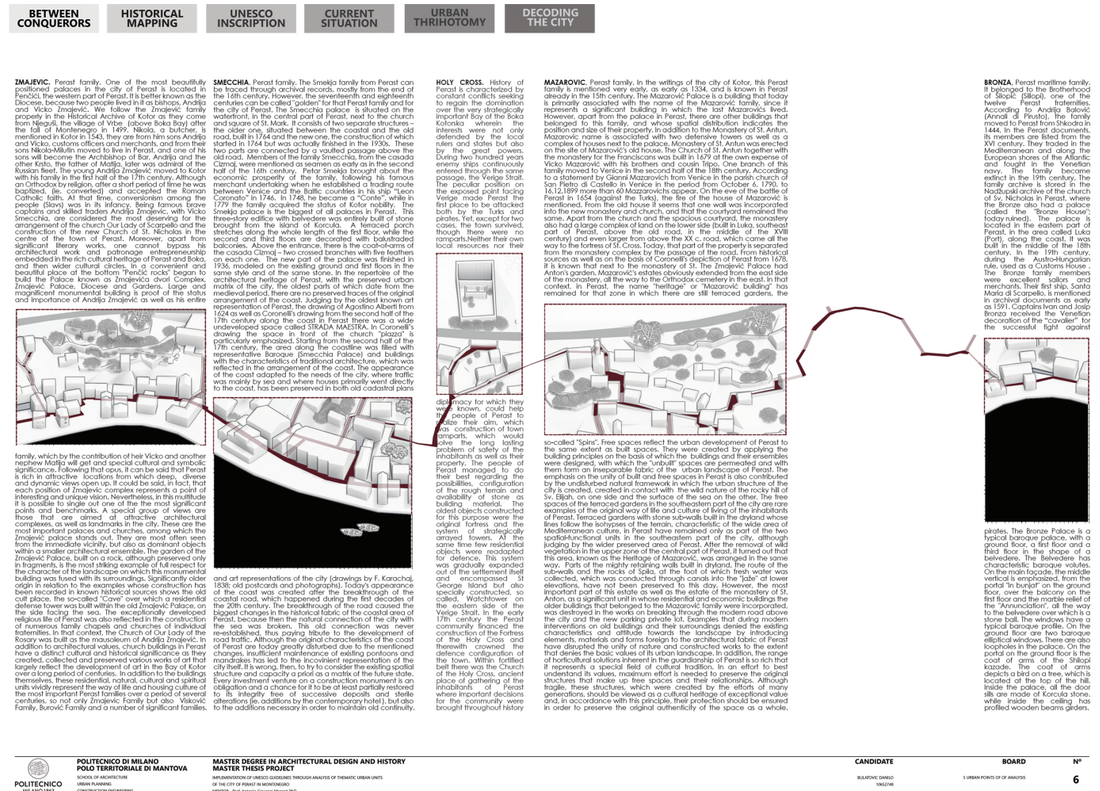

Slika 10.1 – Analizirane tematske urbane cjeline
(4 porodice + tvrđava) (izradio autor)

Studija slučaja – slika 10

Uprkos dramatičnim okolnostima stalnih sukoba između Osmanskog carstva i Mletačke republike, koji su bili posebno žestoki na ovom području, grad je nastavio da se kulturno i arhitektonski razvija. Izgradnja luksuznih palata, kapela i crkava, uvoz umjetničkih djela i stalna književna aktivnost, dokaz su intenzivnog kulturnog doprinosa nesrazmjernog veličini grada i broju njegovih stanovnika.

Poseban primjer za to je rad Timoteja Cizila (Kotor, druga polovina 16. vijeka – Kotor, prva polovina XVII vijeka), koji je napisao Bove d'oro (1624), tekst sačuvan u prepisu iz 1887. godine. Knjiga je bila značajno važna u daljem razumijevanju i tumačenju načina na koji su ljudi od Dubrovnika do grada Ulcinja živjeli svoju svakodnevicu. To je doprinijelo i stvaranju slike društvenog karaktera koji je oblikovao grad Perast, koji danas prepoznajemo kao urbani artefakt. Od više od tri stotine (300) kuća i palata koje su koncentrisane uz obalu i na obroncima brda, dvjesta sedam (207) objekata klasifikovano je u XVIII vijeku kao objekti od arhitektonskog značaja, sto sedamnaest (117) kao obične građevine, a četrnaest (14) crkava kao objekti povezani sa patronatom plemićkih porodica. Na taj način, urbane cjeline koje su izgradile plemićke porodice Zmajević, Smekija, Mazarović i Bronza, uz Tvrđavu i Crkvu Svetog Krsta, čine glavni kostur urbanog tkiva grada.

Upravo kroz ovaj opseg možemo koristiti metodologiju interpretativnog narativa za detaljnu analizu pojedinih aspekata koji danas čine sliku grada, kao i njihovu povezanost sa smjernicama datim u Planu upravljanja (2011). Stoga ova studija slučaja može poslužiti kao primjer za preklapanje sličnih strategija u većem obimu, kako bi se maksimizovala vrijednost lokaliteta baštine u skladu sa njegovim istorijskim značajem i istraživačkim potencijalom.

Kompleks porodice Zmajević

1.1 Arhitektonske karakteristike

Kroz kompleks porodice Zmajević, evidentno je da je na morfologiju grada Perasta u velikoj mjeri uticao susret kopna i mora, što je imalo ogroman uticaj na izvorni karakter urbanog tkiva. Konkretno, smjernice koje su Peraštani utvrdili pisanim i narodnim pravilima, omogućile su maksimalno poštovanje visina susjednih kuća kako bi svi podjednako uživali u prirodnom okruženju. Iz tih pravila se odmah jasno uočava u kojoj su mjeri Peraštani naučili da žive u ovakvom skladu sa postojećim pejzažem i da ga koriste za svoje potrebe. Analizom strana zgrada okrenutih prema ulici, može se uočiti da se kontinuirano protežu duž naselja i paralelno sa obalom. Zgrade prate ovu liniju svojom orijentacijom, što se može smatrati osnovnim pravilom i glavnom karakteristikom položaja svih objekata koji čine frontalnu stranu ulice. Važnost tih zajedničkih pravila za ukupan razvoj grada ogleda se u i pravosudnom sistemu koji je Mletačka republika uspješno integrisala u lokalnu zajednicu.

Pored javno hvaljenih trgova, ulica, upravnih, sakralnih i vojnih objekata, tu su i porodične palate koje su imale važnu ulogu u oblikovanju živopisne svakodnevice. Iako se javni i privatni ciljevi ostvaruju kroz zajednički život građana grada, oni zavise od njihovog međusobnog poznavanja i načina udruživanja u javne gradske institucije. Građanin je samo uz poštovanje odrednica javnog gradskog života, koje su bile zakonski regulisane zakonskim odredbama, mogao ostvariti uslove za svoju i dobrobit svoje porodice. U tom kontekstu, pored crkava, centralne tačke su i prostrane palate koje su dale jedinstven pečat u procesu urbanog i društvenog razvoja i koje najbolje reprezentuju puno poštovanje morfologije i zajedničkih pravila gradnje grada. Naravno, porodice su bile snažno posvećene i sakralnom životu, što je oličeno u izgradnji porodične crkve. Iako im je prvobitna namjena bila da služe kao odbrambene kule, kasnije su pretvorene u crkve i mauzoleje uglednih članova plemićke porodice.

ZMAJEVIC. Perast family. One of the most beautifully positioned palaces in the city of Perast is located in Penčići, the western part of Perast. It is better known as the Diocese, because two people lived in it as bishops, Andrija and Vicko Zmajević. We follow the Zmajević family properly in the Historical Archive of Kotor as they come from Njeguši, the village of Vrbe (above Boka Bay) after the fall of Montenegro in 1499. Nikola, a butcher, is mentioned in Kotor in 1543, they are from him sons Andrija and Vicko, customs officers and merchants, and from their sons Nikola-Milutin moved to live in Perast, and one of his sons will become the Archbishop of Bar, Andrija and the other Krsto, the father of Matija, later was admiral of the Russian fleet. The young Andrija Zmajević moved to Kotor with his family in the first half of the 17th century. Although an Orthodox by religion, after a short period of time he was baptized, (ie. converted) and accepted the Roman Catholic faith. At that time, conversionism among the people (Slavs) was in its infancy. Being famous brave captains and skilled traders Andrija Zmajevic, with Vicko Smecchia, are considered the most deserving for the arrangement of the church Our Lady of Scarpello and the construction of the new Church of St. Nicholas in the centre of the town of Perast. Moreover, apart from significant literary works, one cannot bypass his architectural work and patronage entrepreneurship embedded in the rich cultural heritage of Perast and Boka, and then wider cultural circles. In a convenient and beautiful place at the bottom "Penčić rocks" began to build the Palace known as Zmajevića dvori Complex, Zmajević Palace, Diocese and Gardens. Large and magnificent monumental building is proof of the status and importance of Andrija Zmajević as well as his entire

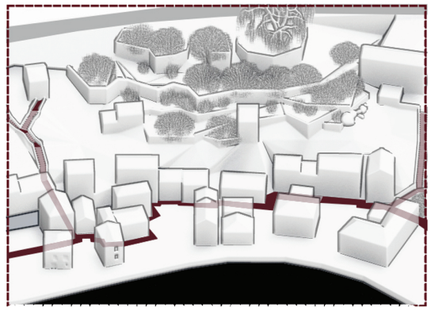

family, which by the contribution of heir Vicko and another nephew Matija will get and special cultural and symbolic significance. Following that opus, it can be said that Perast is rich in attractive locations from which deep, diverse and dynamic views open up. It could be said, in fact, that each position of Zmajevic complex represents a point of interesting and unique vision. Nevertheless, in this multitude it is possible to single out one of the the most significant points and benchmarks. A special group of views are those that are aimed at attractive architectural complexes, as well as landmarks in the city. These are the most important palaces and churches, among which the Zmajević palace stands out. They are most often seen from the immediate vicinity, but also as dominant objects within a smaller architectural ensemble. The garden of the Zmajević Palace, built on a rock, although preserved only in fragments, is the most striking example of full respect for the character of the landscape on which this monumental building was fused with its surroundings. Significantly older origin in relation to the examples whose construction has been recorded in known historical sources shows the old cult place, the so-called "Cave" over which a residential defense tower was built within the old Zmajević Palace, on the side facing the sea. The exceptionally developed religious life of Perast was also reflected in the construction of numerous family chapels and churches of individual fraternities. In that context, the Church of Our Lady of the Rosary was built as the mausoleum of Andrija Zmajević. In addition to architectural values, church buildings in Perast have a distinct cultural and historical significance as they created, collected and preserved various works of art that largely reflect the development of art in the Bay of Kotor over a long period of centuries. In addition to the buildings themselves, these residential, natural, cultural and spiritual units vividly represent the way of life and housing culture of the most important Perast families over a period of several centuries, so not only Zmajevic Family but also Visković Family, Burović Family and a number of significant families.

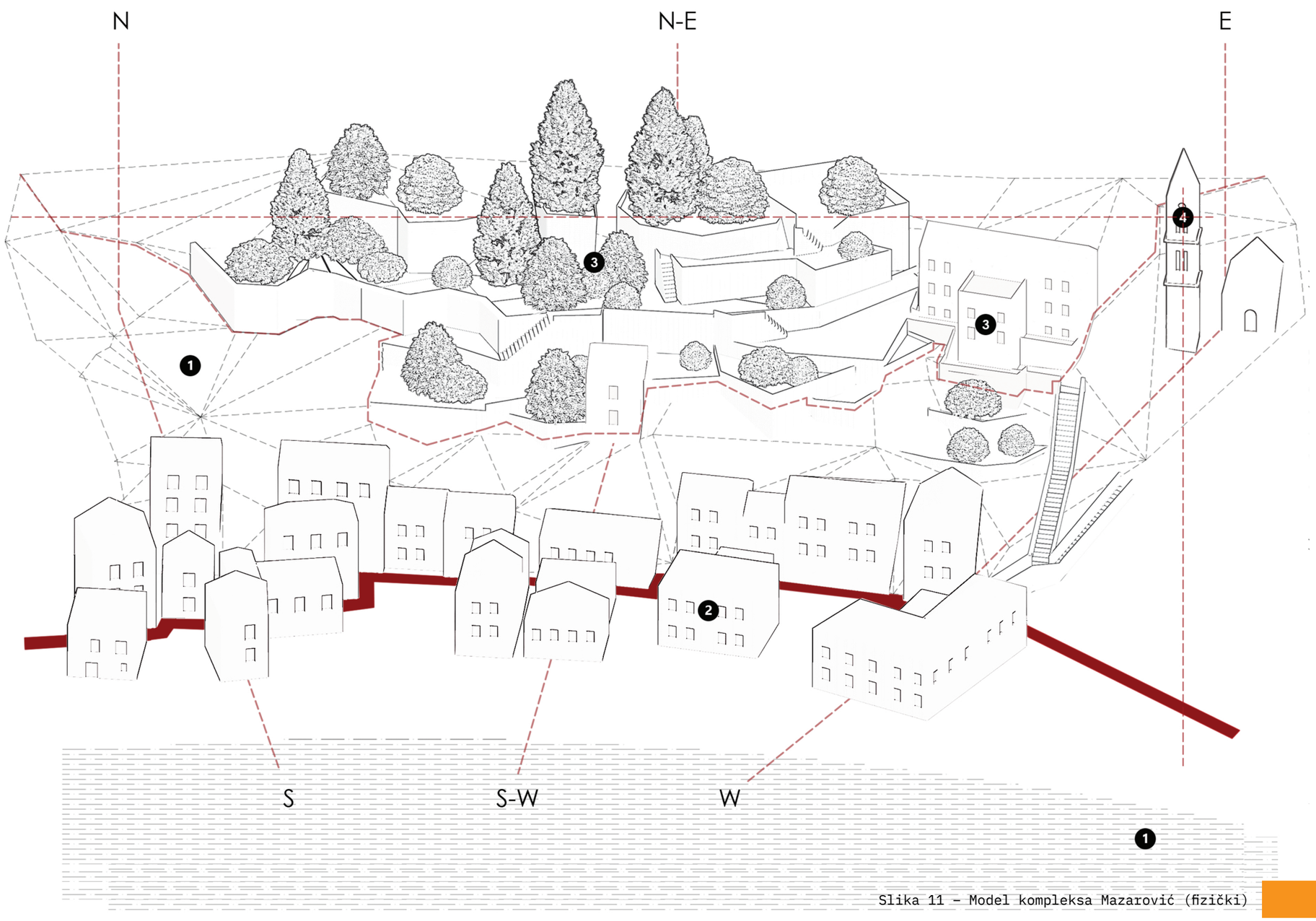

Slika 11 – Model kompleksa Mazarović (fizički)

1.2 Društvene karakteristike

Osim fizionomije prirodnog i vještačkog okruženja, važno je istražiti i društveni karakter onih prostora za koje se pokazalo da su komplementarni onim početnim fizičkim zapažanjima i ranije pomenutim pravilima. I u ovom slučaju, Bove d'oro pruža nam izvanredan uvid u narativ društvenog života koji se odvijao u gradu u različitim vremenima.

Nemoguće je ne početi od uobičajenih dešavanja koja su oblikovala i dala jedinstven smisao i značenje malim trgovima koje stvara urbana sredina. Standardi pristojnosti u trenucima opuštanja razlikuju se od onih koji regulišu javni život u gradu. Uživanje u javnim i zajedničkim proslavama zahtijeva izlazak na ulice i trgove. Gozbe na javnom i otvorenom prostoru održavale su se uglavnom za vrijeme proslave crkvenih i gradskih praznika, kao i za vrijeme karnevala, među kojima je svakako najznačajniji Giovedi Grasso, koji se prvobitno održavao u Veneciji.

Prema Cizilinim riječima, unutrašnji život se najčešće otkriva i živi na mjestima koja su izolovana od vanjskog svijeta, bilo u nekom kutku grada ili, češće, u prirodi. Shodno tome, njegove riječi dokazuju razumijevanje koncepta privatnog života u XVII vijeku. Kada to kaže, misli na Albertijevu La Famiglia, gdje govori o čuvanju privatnih užitaka u vilama. Prema Albertiju, Firentinci su rado provodili praznike u lovu, jahanju, pecanju, uveče igrajući karte ili zabavljajući se uz ples, muziciranje ili učešće u omiljenoj aktivnosti – razgovoru.

Uzimajući u obzir i važnu ulogu koju su porodične palate imale u procesu stvaranja slike grada i njegovu pravilnu interpolaciju unutar postojeće morfološke pozadine, značajno je napomenuti i da je ovaj naročit stil gradnje posebno posvećen ceremonijalnom silasku člana plemićke porodice niz glavne stepenice, na ceremonije poput karnevala, ali i „raspeća", koje su se tokom dugog perioda vladavine Mletačke republike održavale tokom godine na trgovima ispod glavnih porodičnih palata ,. Nadalje, od izuzetne je važnosti da ovdje navedemo da su kreirali izuzetnu urbanu scenografiju koja je krunisala povezanost društvenog i izgrađenog okruženja kao i njihovu komplementarnost.

I duhovni život Peraštana bio je od vitalnog značaja. Oni su se najčešće molili za članove plemićkih porodica koji su putovali u inostranstvo ili su učestvovali u bitkama za Mletačku republiku. Tako je unutar crkava ostavljena važna kulturna baština

ZMAJEVIC. Perast family. One of the most beautifully positioned palaces in the city of Perast is located in Penčići, the western part of Perast. It is better known as the Diocese, because two people lived in it as bishops, Andrija and Vicko Zmajević. We follow the Zmajević family properly in the Historical Archive of Kotor as they come from Njeguši, the village of Vrbe (above Boka Bay) after the fall of Montenegro in 1499. Nikola, a butcher, is mentioned in Kotor in 1543, they are from him sons Andrija and Vicko, customs officers and merchants, and from their sons Nikola-Milutin moved to live in Perast, and one of his sons will become the Archbishop of Bar, Andrija and the other Krsto, the father of Matija, later was admiral of the Russian fleet. The young Andrija Zmajević moved to Kotor with his family in the first half of the 17th century. Although an Orthodox by religion, after a short period of time he was baptized, (ie. converted) and accepted the Roman Catholic faith. At that time, conversionism among the people (Slavs) was in its infancy. Being famous brave captains and skilled traders Andrija Zmajevic, with Vicko Smecchia, are considered the most deserving for the arrangement of the church Our Lady of Scarpello and the construction of the new Church of St. Nicholas in the centre of the town of Perast. Moreover, apart from significant literary works, one cannot bypass his architectural work and patronage entrepreneurship embedded in the rich cultural heritage of Perast and Boka, and then wider cultural circles. In a convenient and beautiful place at the bottom "Penčić rocks" began to build the Palace known as Zmajevića dvori Complex, Zmajević Palace, Diocese and Gardens. Large and magnificent monumental building is proof of the status and importance of Andrija Zmajević as well as his entire

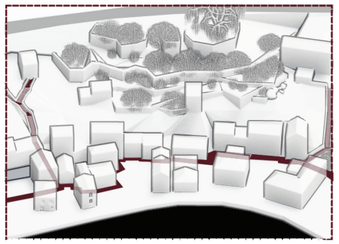

family, which by the contribution of heir Vicko and another nephew Matija will get and special cultural and symbolic significance. Following that opus, it can be said that Perast is rich in attractive locations from which deep, diverse and dynamic views open up. It could be said, in fact, that each position of Zmajevic complex represents a point of interesting and unique vision. Nevertheless, in this multitude it is possible to single out one of the the most significant points and benchmarks. A special group of views are those that are aimed at attractive architectural complexes, as well as landmarks in the city. These are the most important palaces and churches, among which the Zmajević palace stands out. They are most often seen from the immediate vicinity, but also as dominant objects within a smaller architectural ensemble. The garden of the Zmajević Palace, built on a rock, although preserved only in fragments, is the most striking example of full respect for the character of the landscape on which this monumental building was fused with its surroundings. Significantly older origin in relation to the examples whose construction has been recorded in known historical sources shows the old cult place, the so-called "Cave" over which a residential defense tower was built within the old Zmajević Palace, on the side facing the sea. The exceptionally developed religious life of Perast was also reflected in the construction of numerous family chapels and churches of individual fraternities. In that context, the Church of Our Lady of the Rosary was built as the mausoleum of Andrija Zmajević. In addition to architectural values, church buildings in Perast have a distinct cultural and historical significance as they created, collected and preserved various works of art that largely reflect the development of art in the Bay of Kotor over a long period of centuries. In addition to the buildings themselves, these residential, natural, cultural and spiritual units vividly represent the way of life and housing culture of the most important Perast families over a period of several centuries, so not only Zmajevic Family but also Visković Family, Burović Family and a number of significant families.

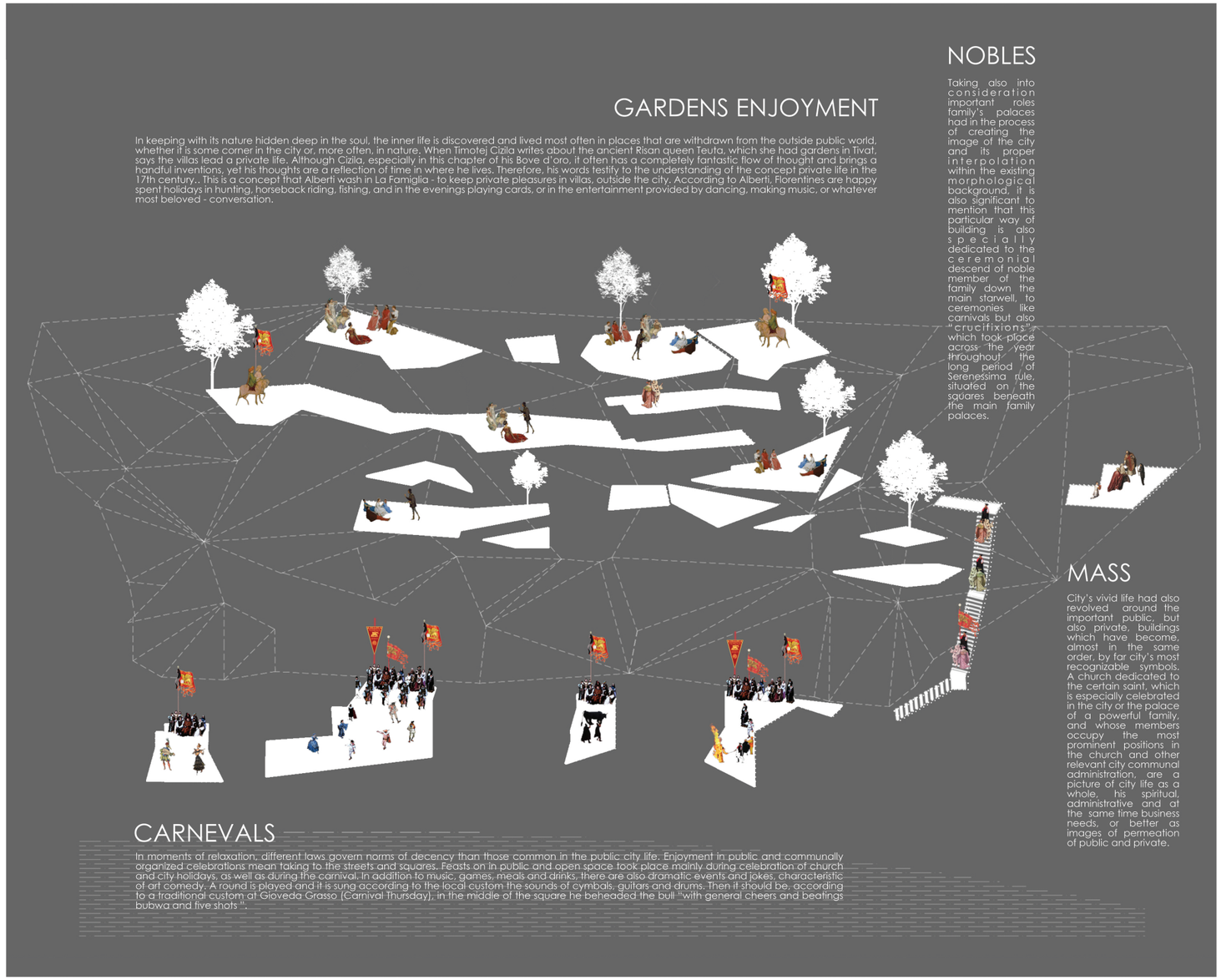

Peraštana koja oslikava njihovu tugu za onim članovima koji su otišli i služi svim Peraštanima kao mjesto slavlja svetaca. Kao posljedica toga, slika gradskog života u cjelini ili, još bolje, rezultat prožimanja javnog i privatnog konačno je osmišljena i okarakterisana da ilustruje najživopisnije izgrađeno i neizgrađeno nasljeđe koje treba sačuvati

Slika 12 - Model kompleksa Mazarović (društveni)

Slika 13 - Model kompleksa Smekija (fizički)

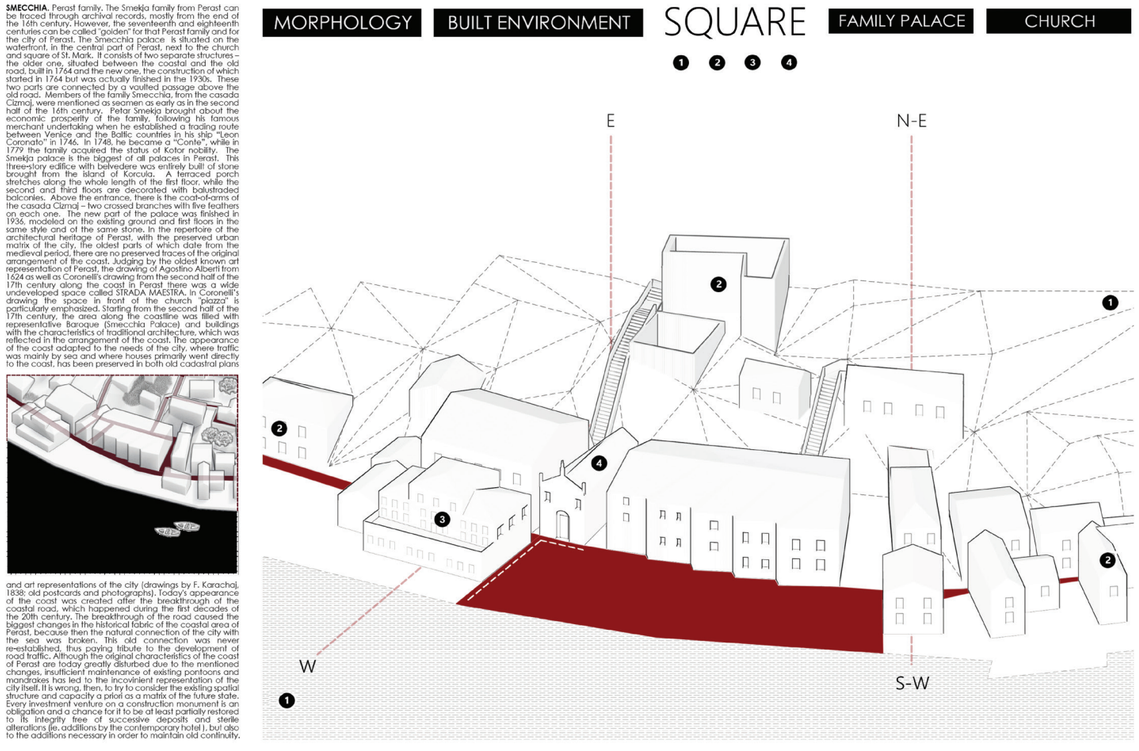

SMECCHIA. Perast family. The Smekja family from Perast can be traced through archival records, mostly from the end of the 16th century. However, the seventeenth and eighteenth centuries can be called "golden" for that Perast family and for the city of Perast. The Smecchia palace is situated on the waterfront, in the central part of Perast, next to the church and square of St. Mark. It consists of two separate structures – the older one, situated between the coastal and the old road, built in 1764 and the new one, the construction of which started in 1764 but was actually finished in the 1930s. These two parts are connected by a vaulted passage above the old road. Members of the family Smecchia, from the casada Cizmaj, were mentioned as seamen as early as in the second half of the 16th century. Petar Smekja brought about the economic prosperity of the family, following his famous merchant undertaking when he established a trading route between Venice and the Baltic countries in his ship "Leon Coronato" in 1746. In 1748, he became a "Conte", while in 1779 the family acquired the status of Kotor nobility. The Smekja palace is the biggest of all palaces in Perast. This three-story edifice with belvedere was entirely built of stone brought from the island of Korcula. A terraced porch stretches along the whole length of the first floor, while the second and third floors are decorated with balustraded balconies. Above the entrance, there is the coat-of-arms of the casada Cizmaj – two crossed branches with five feathers on each one. The new part of the palace was finished in 1936, modeled on the existing ground and first floors in the same style and of the same stone. In the repertoire of the architectural heritage of Perast, with the preserved urban matrix of the city, the oldest parts of which date from the medieval period, there are no preserved traces of the original arrangement of the coast. Judging by the oldest known art representation of Perast, the drawing of Agostino Alberti from 1624 as well as Coronelli's drawing from the second half of the 17th century along the coast in Perast there was a wide undeveloped space called STRADA MAESTRA. In Coronelli's drawing the space in front of the church "piazza" is particularly emphasized. Starting from the second half of the 17th century, the area along the coastline was filled with representative Baroque (Smecchia Palace) and buildings with the characteristics of traditional architecture, which was reflected in the arrangement of the coast. The appearance of the coast adapted to the needs of the city, where traffic was mainly by sea and where houses primarily went directly to the coast, has been preserved in both old cadastral plans

and art representations of the city (drawings by F. Karachaj, 1838; old postcards and photographs). Today's appearance of the coast was created after the breakthrough of the coastal road, which happened during the first decades of the 20th century. The breakthrough of the road caused the biggest changes in the historical fabric of the coastal area of Perast, because then the natural connection of the city with the sea was broken. This old connection was never re-established, thus paying tribute to the development of road traffic. Although the original characteristics of the coast of Perast are today greatly disturbed due to the mentioned changes, insufficient maintenance of existing pontoons and mandrakes has led to the inconvinient representation of the city itself. It is wrong, then, to try to consider the existing spatial structure and capacity a priori as a matrix of the future state. Every investment venture on a construction monument is an obligation and a chance for it to be at least partially restored to its integrity free of successive deposits and sterile alterations (ie. additions by the contemporary hotel), but also to the additions necessary in order to maintain old continuity.

POLITECNICO MILANO 1863	POLITECNICO DI MILANO POLO TERRITORIALE DI MANTOVA SCHOOL OF ARCHITECTURE URBAN PLANNING CONSTRUCTION ENGINEERING	MASTER DEGREE IN ARCHITECTURAL DESIGN AND HISTORY MASTER THESIS PROJECT IMPLEMENTATION OF UNESCO GUIDELINES THROUGH ANALYSIS OF THEMATIC URBAN UNITS OF THE CITY OF PERAST IN MONTENEGRO MENTOR - Prof. Antonio Giovanni Mazzeri PhD	CANDIDATE BULATOVIC DANILO 10652748	BOARD SMECHIA FAMILY COMPLEX ARCHITECTURAL CHARACTERISTICS	Nº 34

Kompleks porodice Smekija

2.1 Arhitektonske karakteristike

U slučaju porodice Smekija i svih sljedećih porodica, prirodni, izgrađeni i društveni kontekst slijede sličan obrazac. Međutim, oni različito reaguju na osnovu određenog lokaliteta, stvarajući različite urbane prostore koji služe privatnim i javnim funkcijama. U konkretnom slučaju, stambeni kompleks, osim što definiše širinu „Strada Maestra", doprinosi i formiranju Trga Sv. Marka kao centralne tačke i generatora društvene interakcije unutar njega. Nadalje, Trg Sv. Marka definisan je crkvom u uglu, stvarajući autentičniju sliku trga kao još jednog urbanog artefakta grada.

Slika 14 - Maketa kompleksa Smekija (društveni)

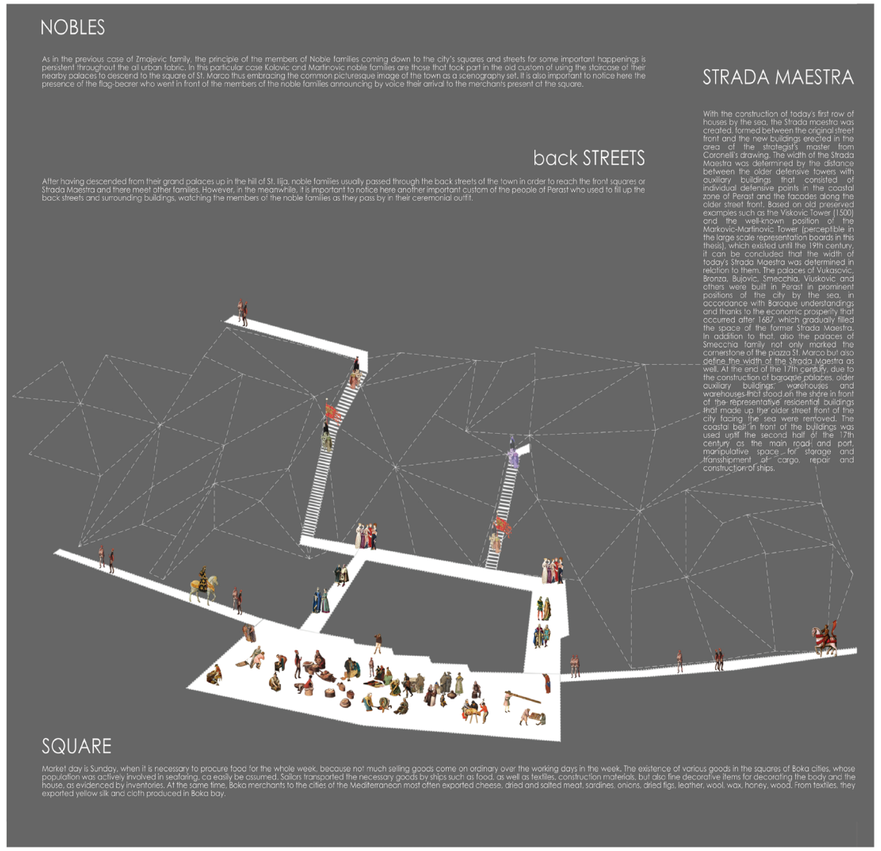

SMECCHIA. Perast family. The Smekja family from Perast can be traced through archival records, mostly from the end of the 16th century. However, the seventeenth and eighteenth centuries can be called "golden" for that Perast family and for the city of Perast. The Smecchia palace is situated on the waterfront, in the central part of Perast, next to the church and square of St. Mark. It consists of two separate structures – the older one, situated between the coastal and the old road, built in 1764 and the new one, the construction of which started in 1764 but was actually finished in the 1930s. These two parts are connected by a vaulted passage above the old road. Members of the family Smecchia, from the casada Cizmaj, were mentioned as seamen as early as in the second half of the 16th century. Petar Smekja brought about the economic prosperity of the family, following his famous merchant undertaking when he established a trading route between Venice and the Baltic countries in his ship "Leon Coronato" in 1746. In 1748, he became a "Conte", while in 1779 the family acquired the status of Kotor nobility. The Smekja palace is the biggest of all palaces in Perast. This three-story edifice with belvedere was entirely built of stone brought from the island of Korcula. A terraced porch stretches along the whole length of the first floor, while the second and third floors are decorated with balustraded balconies. Above the entrance, there is the coat-of-arms of the casada Cizmaj – two crossed branches with five feathers on each one. The new part of the palace was finished in 1936, modeled on the existing ground and first floors in the same style and of the same stone. In the repertoire of the architectural heritage of Perast, with the preserved urban matrix of the city, the oldest parts of which date from the medieval period, there are no preserved traces of the original arrangement of the coast. Judging by the oldest known art representation of Perast, the drawing of Agostino Alberti from 1624 as well as Coronelli's drawing from the second half of the 17th century along the coast in Perast there was a wide undeveloped space called STRADA MAESTRA. In Coronelli's drawing the space in front of the church "piazza" is particularly emphasized. Starting from the second half of the 17th century, the area along the coastline was filled with representative Baroque (Smecchia Palace) and buildings with the characteristics of traditional architecture, which was reflected in the arrangement of the coast. The appearance of the coast adapted to the needs of the city, where traffic was mainly by sea and where houses primarily went directly to the coast, has been preserved in both old cadastral plans

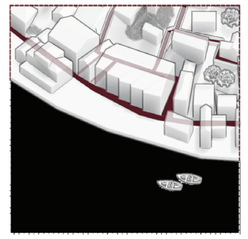

and art representations of the city (drawings by F. Karachaj, 1838; old postcards and photographs). Today's appearance of the coast was created after the breakthrough of the coastal road, which happened during the first decades of the 20th century. The breakthrough of the road caused the biggest changes in the historical fabric of the coastal area of Perast, because then the natural connection of the city with the sea was broken. This old connection was never re-established, thus paying tribute to the development of road traffic. Although the original characteristics of the coast of Perast are today greatly disturbed due to the mentioned changes, insufficient maintenance of existing pontoons and mandrakes has led to the inconvinient representation of the city itself. It is wrong, then, to try to consider the existing spatial structure and capacity a priori as a matrix of the future state. Every investment venture on a construction monument is an obligation and a chance for it to be at least partially restored to its integrity free of successive deposits and sterile alterations (ie. additions by the contemporary hotel), but also to the additions necessary in order to maintain old continuity.

POLITECNICO MILANO 1863	POLITECNICO DI MILANO POLO TERRITORIALE DI MANTOVA SCHOOL OF ARCHITECTURE URBAN PLANNING CONSTRUCTION ENGINEERING	MASTER DEGREE IN ARCHITECTURAL DESIGN AND HISTORY MASTER THESIS PROJECT IMPLEMENTATION OF UNESCO GUIDELINES THROUGH ANALYSIS OF THEMATIC URBAN UNITS OF THE CITY OF PERAST IN MONTENEGRO MENTOR - Prof. Antonio Giovanni Mazzeri PhD	CANDIDATE BULATOVIC DANILO 10652748	BOARD SMECHIA FAMILY COMPLEX SOCIAL CHARACTERISTICS	Nº 35

2.2. Društvene karakteristike

Posebno je važno da je Trg Sv. Marka služio kao pijaca nedjeljom, kada je trebalo nabaviti hranu za cijelu sedmicu, budući da se roba običnim radnim danima nije mnogo prodavala. Lako je pretpostaviti da je na trgovima bokeljskih gradova, čije se stanovništvo aktivno bavilo pomorstvom, bila dostupna razna roba. Među robnim proizvodima bila je i hrana, tekstil, građevinski materijal, ali i fini ukrasni predmeti za ukrašavanje tijela i kuće, o čemu svjedoči Timotej Cizila.

Nakon što se spušte iz svojih palata u gornjem dijelu grada, plemićke porodice obično su prolazile sporednim ulicama grada kako bi došle do prednjih trgova ili „Strada Maestra" i tamo se sastale sa drugim porodicama. Ovaj proces uključivao je posmatranje članova plemićkih porodica kako prolaze u svom svečanom ruhu u svojevrsnom urbanom ritualu, što slikovito objašnjava komplementarnost između izgrađenog i društvenog narativa koji su stvorili ljudi grada Perasta.

Tvrđava Svetog Krsta

3.1 Arhitektonske karakteristike

Svakako je prirodni faktor, prije svih ostalih, dominantno definisao sada postojeći živopisni izgled Perasta. Ovdje je od izuzetne važnosti istaći strateški karakter glavne Tvrđave Svetog Krsta, koja je iskoristila prednost ovakvog terena da dominira nad ulazom u Kotorski i Risanski zaliv. U slučaju glavne gradske tvrđave, ističe se da je posebno važna opšta orijentacija koja se odnosi na svaku stranu grada, izuzev na brdo Sv. Ilije, zbog njegove primarne strateške odbrambene uloge. Ovaj strateški pogled sa tvrđave na najvišem nivou grada, vjerovatno najbolje objašnjava mješavinu grada koja znači otvoreni grad – aperto – Perast.

Iako je to bila jedina glavna odbrambena kula grada, pokazala se ključnom za zaštitu grada kroz njegovu istoriju. Peraštani nikada nijesu uspjeli da grad zaštite bedemima zbog ekonomskih poteškoća. Umjesto toga, razvili su odbrambenu mrežu sačinjenu od kula u nizu, unutar stambenih zgrada i manjih ispostava, poput onih koje su kasnije postale crkveni zvonici (kao što je ranije pomenuto u slučaju kompleksa porodice Zmajević). Upravo je to raštrkano izgrađeno okruženje omogućilo gradu da se zaštiti kroz vjekove. Ovaj sistem krunisan je početkom XVII vijeka izgradnjom Tvrđave Svetog Krsta na uzvišenju koje dominira gradom.

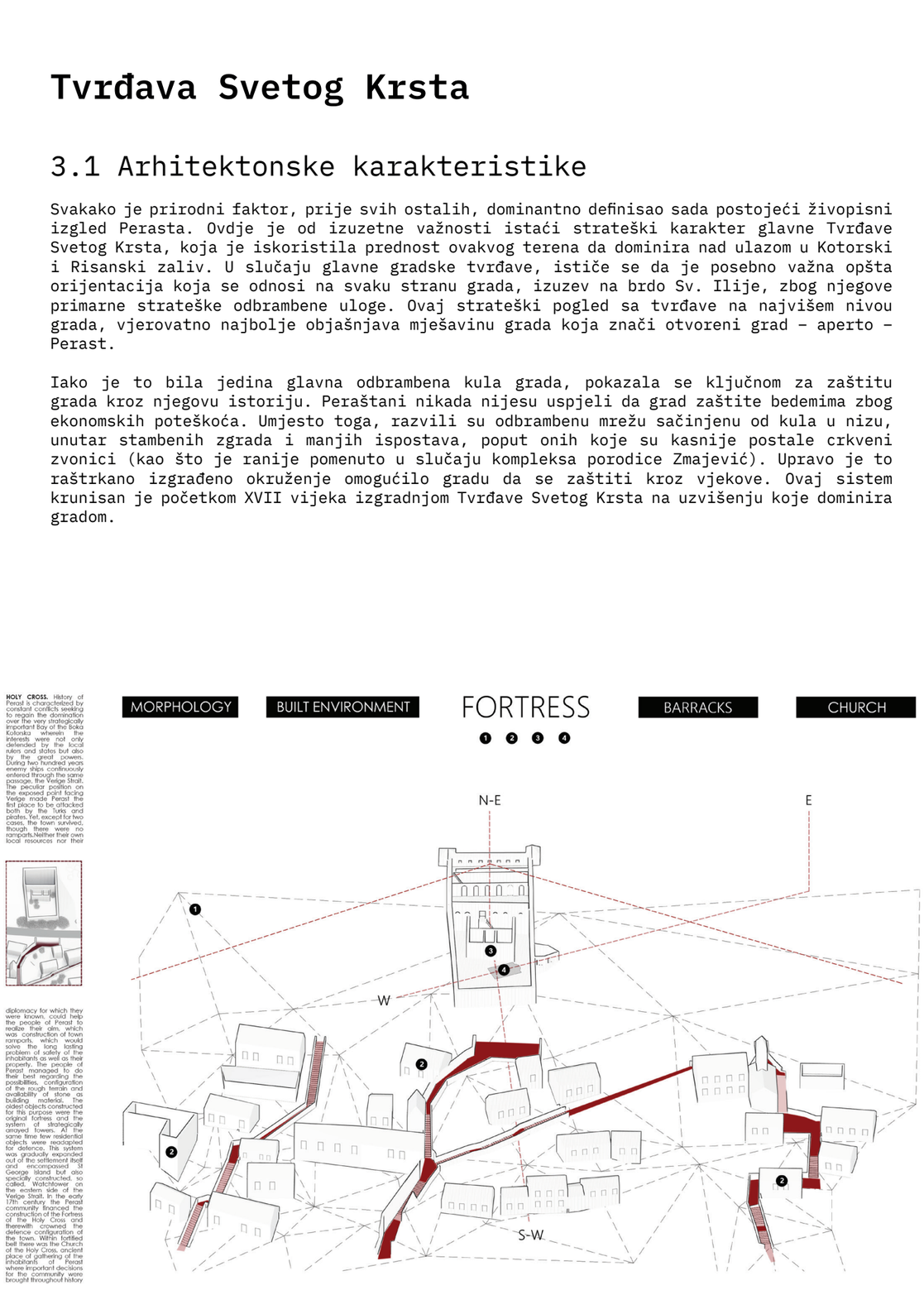

Slika 15 - Maketa kompleksa Tvrđave Svetog Krsta (fizički)

3.2 Društvene karakteristike

Uz zajedničku odbrambenu namjenu, Tvrđava Svetog Krsta određena je kao mjesto na kojem su donošene važne odluke za sam grad u pogledu njegovog fizičkog i društvenog karaktera. Da se takve aktivnosti integrišu u ovaj prostor uglavnom su inspirisali ostaci stare parohijske crkve za koju se na opštinskoj svečanosti iz 1743. godine navodi da je najstarija koju su izgradili sami Peraštani. Još uvijek postoji stepenište koje vodi do utvrđenja, smješteno na samoj osovini grada od trga, ispred parohijske crkve. Tvrđava je igrala važnu ulogu u društvenom životu i kroz topovsku paljbu sa njenog vrha za proslavljanje velikih svečanih događaja, među kojima su Uzvišenje Svetog Krsta i svečanosti u čast Bogorodice.

Kompleks Mazarović

4.1 Arhitektonske karakteristike

Slijedeći Koronelijevu skicu, još jedan važan primjer baštenskog kompleksa svakako je porodica Mazarović. Ona svoj kompleks formira po manje-više sličnim principima porodice Zmajević, nastavljajući priču o glavnim elementima stepeništa integrisanim u morfologiju terena. Međutim, zanimljivo je primijetiti i da je orijentacija bašte ista kao kod porodice Zmajević, sa glavnim dijelom većinom okrenutim prema jugoistočnoj strani, tako da dobija veliki dio sunčeve svjetlosti u Bokokotorskom zalivu koji je nalik fjordu. Glavni karakter mjesta ostaje isti, jer crkva uokviruje kompleks uključujući porodičnu kuću, vrtove, pomoćne kuće, kao i glavna stepeništa koja vode od kuće do „Strada Maestra“. Kao što je ranije navedeno u primjeru kompleksa Zmajevića, okućnice na zemljištu Sv. Ilije pokazale su se kao izuzetan primjer integracije prirodnog okruženja i izgrađenog okruženja.

Slika 16 - Model kompleksa Mazarović (fizički)

Slika 17 – Model kompleksa Mazarović (društveni)

MAZAROVIC. Perast family. In the writings of the city of Kotor, this Perast family is mentioned very early, as early as 1334, and is known in Perast already in the 15th century. The Mazarović Palace is a building that today is primarily associated with the name of the Mazarović family, since it represents a significant building in which the last Mazarovićs lived. However, apart from the palace in Perast, there are other buildings that belonged to this family, and whose spatial distribution indicates the position and size of their property. In addition to the Monastery of St. Anton, Mazarović name is associated with two defensive towers as well as a complex of houses next to the palace. Monastery of St. Anton was erected on the site of Mazarović's old house. The Church of St. Anton together with the monastery for the Franciscans was built in 1679 at the own expense of Vicko Mazarović with his brothers and cousin Tripo. One branch of this family moved to Venice in the second half of the 18th century. According to a statement by Gianni Mazarovich from Venice in the parish church of San Pietro di Castello in Venice in the period from October 6, 1790, to 16.12.1899 more than 60 Mazarovichs appear. On the eve of the battle of Perast in 1654 (against the Turks), the fire of the house of Mazarović is mentioned. From the old house it seems that one wall was incorporated into the new monastery and church, and that the courtyard remained the same. Apart from the church and the spacious courtyard, the monastery also had a large complex of land on the lower side (built in Luka, southeast part of Perast, above the old road in the middle of the XVIII century) and even larger from above the XX c. road, which came all the way to the fortress of St. Cross. Today, that part of the property is separated from the monastery complex by the passage of the road. From historical sources as well as on the basis of Coronelli's depiction of Perast from 1678. It is known that next to the monastery of St. The Zmajević Palace had Anton's garden. Mazarović's estates obviously extended from the east side of the monastery, all the way to the Orthodox cemetery in the east. In that context, in Perast, the name "heritage" or "Mazarović building" has remained for that zone in which there are still terraced gardens, the

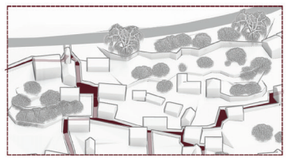

so-called "Spins". Free spaces reflect the urban development of Perast to the same extent as built spaces. They were created by applying the building principles on the basis of which the buildings and their ensembles were designed, with which the "unbuilt" spaces are permeated and with them form an inseparable fabric of the urban landscape of Perast. The emphasis on the unity of built and free spaces in Perast is also contributed by the undisturbed natural framework in which the urban structure of the city is created, created in contact with the wild nature of the rocky hill of Sv. Elijah, on one side and the surface of the sea on the other. The free spaces of the terraced gardens in the southeastern part of the city are rare examples of the original way of life and culture of living of the inhabitants of Perast. Terraced gardens with stone sub-walls built in the dryland whose lines follow the isohypses of the terrain, characteristic of the wide area of Mediterranean culture, in Perast have remained only as part of the two spatial-functional units in the southeastern part of the city, although judging by the wider preserved area of Perast. After the removal of wild vegetation in the upper zone of the central part of Perast, it turned out that this area, known as the Heritage of Mazarović, was arranged in the same way. Parts of the mighty retaining walls built in dryland, the route of the sub-walls and the rocks of Spila, at the foot of which fresh water was collected, which was conducted through canals into the "Jaže" at lower elevations, have not been preserved to this day. However, the most important part of this estate as well as the estate of the monastery of St. Anton, as a significant unit in whose residential and economic buildings the older buildings that belonged to the Mazarović family were incorporated, was destroyed in the works on breaking through the modern road above the city and the new parking private lot. Examples that during modern interventions on old buildings and their surroundings denied the existing characteristics and attitude towards the landscape by introducing elements, materials and forms foreign to the architectural fabric of Perast have disrupted the unity of nature and constructed works to the extent that denies the basic values of its urban landscape. In addition, the range of horticultural solutions inherent in the guardianship of Perast is so rich that it represents a special field of cultural tradition. In an effort to best understand its values, maximum effort is needed to preserve the original structures that make up free spaces and their relationships. Although fragile, these structures, which were created by the efforts of many generations, should be viewed as a cultural heritage of exceptional value and, in accordance with this principle, their protection should be ensured in order to preserve the original authenticity of the space as a whole.

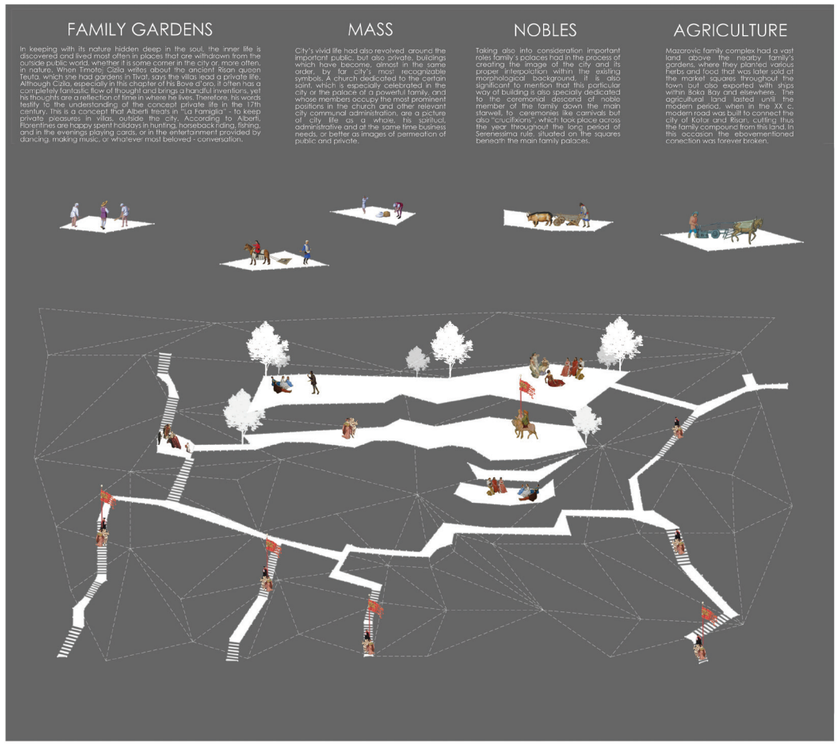

4.2 Društvene karakteristike

Pored prostranog zemljišta porodice Mazarović koje se proteže od morske obale do kopnenog zaleđa, uključujući poznate bašte Mazarovića koje su služile za svrhe opisane već u Albertijevom djelu La Famiglia, od velikog je značaja napomenuti da je i kompleks porodice Mazarović imao veliko zemljište iznad obližnjih porodičnih bašta sa mrežom lokalnih puteva koji povezuju grad sa ostalim urbanim tkivima gradova Kotor i Risan. Povezanost je trajala do modernog perioda, kada je u XX vijeku izgrađena moderna saobraćajnica koja povezuje Kotor i Risan, čime je porodični kompleks odsječen od ovog zemljišta. Tom prilikom je opisana veza zauvijek prekinuta.

Slika 18 – Model kompleksa Bronza (fizički)

BRONZA. Perast maritime family. It belonged to the Brotherhood of Sliopić (Sliopi), one of the twelve Perast fraternities. According to Andrija Balović (Annali di Piruto), the family moved to Perast from Shkodra in 1444. In the Perast documents, its members are listed from the XVI century. They traded in the Mediterranean and along the European shores of the Atlantic and fought in the Venetian navy. The family became extinct in the 19th century. The family archive is stored in the Nadžupski archive of the church of Sv. Nicholas in Perast, where the Bronze also had a palace (called the "Bronze House"; today ruined). The palace is located in the eastern part of Perast, in the area called Luka (Port), along the coast. It was built in the middle of the 18th century. In the 19th century, during the Austro-Hungarian rule, used as a Customs House . The Bronze family members were excellent sailors and merchants. Their first ship, Santa Marija di Scarpello, is mentioned in archival documents as early as 1591. Captains Ivan and Josip Bronza received the Venetian decoration of the "cavalier" for the successful fight against

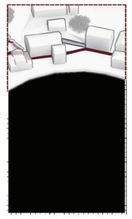

pirates. The Bronze Palace is a typical baroque palace, with a ground floor, a first floor and a third floor in the shape of a belvedere. The Belvedere has characteristic baroque volutes. On the main façade, the middle vertical is emphasized, from the portal "in bunjat" on the ground floor, over the balcony on the first floor and the marble relief of the "Annunciation", all the way to the belvedere over which is a stone ball. the windows have a typical baroque profile. On the ground floor are two baroque elliptical windows. There are also loopholes in the palace. On the portal on the ground floor is the coat of arms of the Sliopi kazade. The coat of arms depicts a bird on a tree, which is located at the top of the hill. Inside the palace, all the door sills are made of Korcula stone, while inside the ceiling has profiled wooden beams girders.

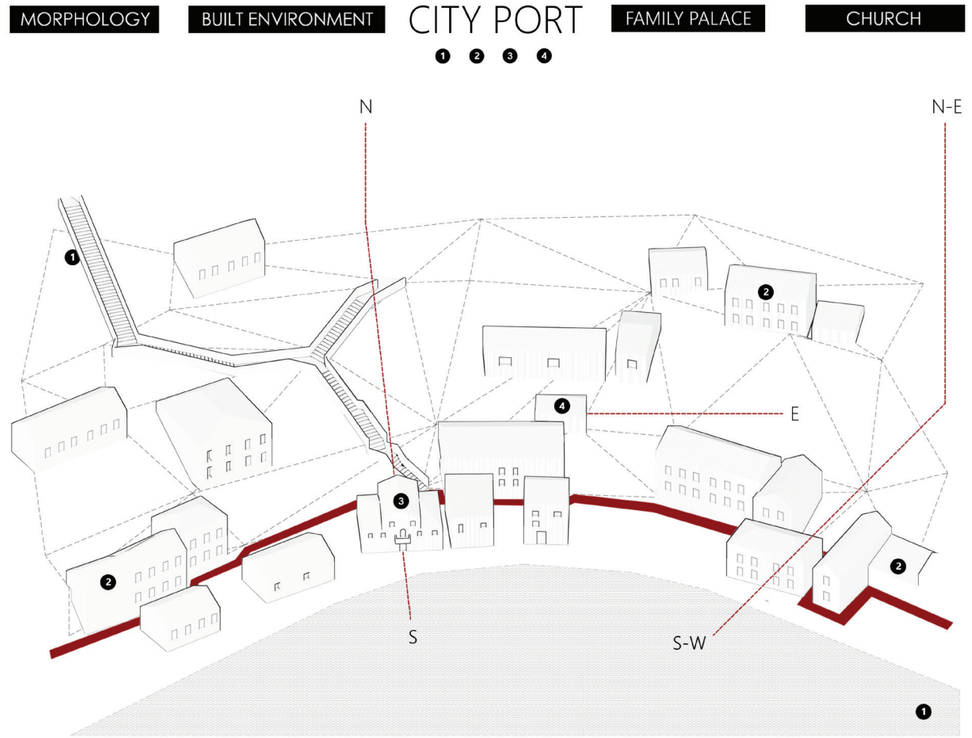

Kompleks Bronza

5.1 Arhitektonske karakteristike

Moglo bi se reći da je gradska luka mudro smještena u zalivu unutar zaliva (Boka), kao relativno sigurna za obje strateške svrhe, za brodove koji su ulazili u zaliv iz tjesnaca Verige, kao i prirodna luka za pristajanje brodova u mirnom dijelu morskih struja. Nakon izgradnje današnjeg prvog reda kuća uz more, nastala je „Strada Maestra“ formirana između prvobitnog pročelja ulice i novih podignutih zgrada (palata Bronza u prednjem dijelu) što se može vidjeti sa Koronelijeve skice.

Njena je širina određena rastojanjem između starijih odbrambenih kula sa pomoćnim objektima koje su činile pojedinačne odbrambene tačke u obalnom pojasu Perasta i fasade duž starijeg uličnog pročelja. Na osnovu starih sačuvanih primjera, kao što su kula Viskovića (1500) i dobro poznati položaj kule Marković-Martinović, koja je postojala do XIX vijeka, može se zaključiti da je širina današnje „Strada Maestra“ određena u odnosu prema njima. Palate Vukasović, Bronza, Bujović, Smekija, Visković i druge, podignute su u Perastu na istaknutim pozicijama grada uz more, u skladu sa baroknim shvatanjima i zahvaljujući ekonomskom procvatu koji je nastupio nakon 1687. godine, čime se postepeno popunjavao prostor nekadašnje „Strada Maestra“. Krajem XVII vijeka, zbog izgradnje baroknih palata, uklonjene su starije pomoćne zgrade i magacini koji su stajali na obali ispred reprezentativnih stambenih objekata. Takođe, obalni pojas ispred objekata je do druge polovine XVII vijeka korišćen kao magistralni put i luka, manipulativni prostor za skladištenje i pretovar tereta, popravku i izgradnju brodova.

BRONZA, Perast maritime family. It belonged to the Brotherhood of Šilopić (Sillopi), one of the twelve Perast fraternities. According to Andrija Balović (Annali di Pirusta), the family moved to Perast from Shkodra in 1444. In the Perast documents, its members are listed from the XVI century. They traded in the Mediterranean and along the European shores of the Atlantic and fought in the Venetian navy. The family became extinct in the 19th century. The family archive is stored in the Nadžupski archive of the church of Sv. Nicholas in Perast, where the Bronze also had a palace (called the "Bronze House"; today ruined). The palace is located in the eastern part of Perast, in the area called Luka (Port), along the coast. It was built in the middle of the 18th century. In the 19th century, during the Austro-Hungarian rule, used as a Customs House . The Bronze family members were excellent sailors and merchants. Their first ship, Santa Maria di Scarpello, is mentioned in archival documents as early as 1591. Captains Ivan and Josip Bronza received the Venetian decoration of the "cavalier" for the successful fight against

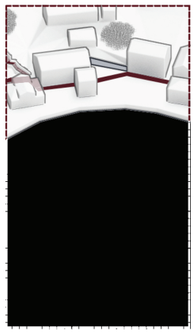

pirates. The Bronze Palace is a typical baroque palace, with a ground floor, a first floor and a third floor in the shape of a belvedere. The Belvedere has characteristic baroque volutes. On the main façade, the middle vertical is emphasized, from the portal "in bunjat" on the ground floor, over the balcony on the first floor and the marble relief of the "Annunciation", all the way to the belvedere over which is a stone ball. The windows have a typical baroque profile. On the ground floor are two baroque elliptical windows. There are also loopholes in the palace. On the portal on the ground floor is the coat of arms of the Shilopi kazade. The coat of arms depicts a bird on a tree, which is located at the top of the hill. Inside the palace, all the door sills are made of Korcula stone. while inside the ceilling has profiled wooden beams girders.

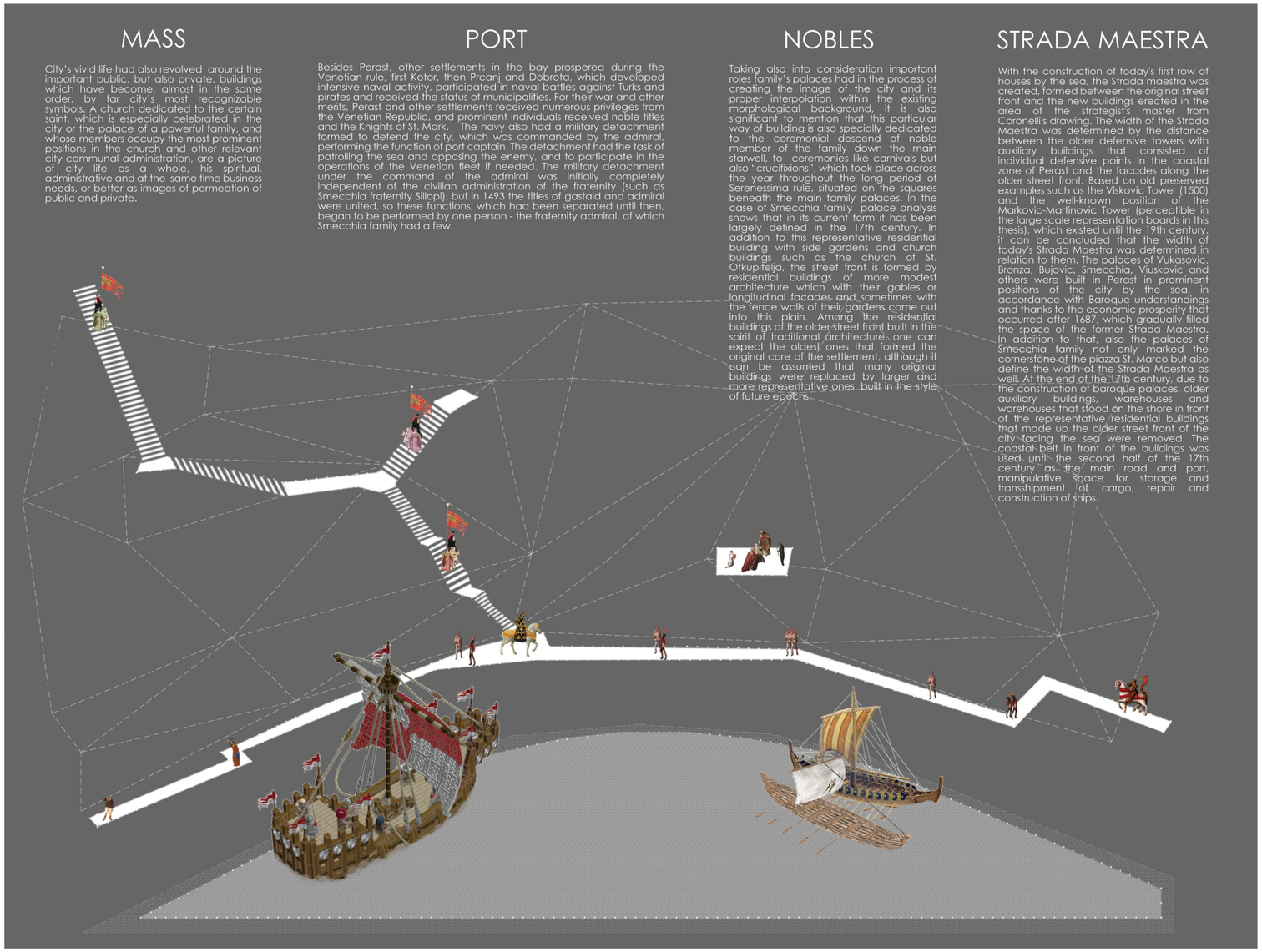

POLITECNICO MILANO 1863

POLITECNICO DI MILANO
POLO TERRITORIALE DI MANTOVA
SCHOOL OF ARCHITECTURE
URBAN PLANNING
CONSTRUCTION ENGINEERING

MASTER DEGREE IN ARCHITECTURAL DESIGN AND HISTORY
MASTER THESIS PROJECT
IMPLEMENTATION OF UNESCO GUIDELINES THROUGH ANALYSIS OF THEMATIC URBAN UNITS
OF THE CITY OF PERAST IN MONTENEGRO
MENTOR - Prof. Antonio Giovanni Mazzeri PhD

CANDIDATE
BULATOVIC DANILO
10652748

BOARD
SMECCHIA FAMILY COMPEX
SOCIAL CHARACTERISTICS

N°
53

5.2 Društvene karakteristike

Pored Perasta, za vrijeme mletačke vladavine napredovala su i druga naselja u zalivu, prvo Kotor, zatim Prčanj i Dobrota, koji su razvili intenzivnu pomorsku djelatnost, učestvovali u pomorskim bitkama protiv Turaka i gusara i dobili status opština. Za ratne i druge zasluge Perast i druga naselja dobili su brojne privilegije od Mletačke republike, a istaknuti pojedinci dobili su plemićke titule i titulu vitezova Svetog Marka. Mornarica je imala i formiran vojni odred za odbranu grada, kojim je komandovao admiral koji je služio kao lučki kapetan. Odred je imao zadatak da patrolira morem, suprotstavi se neprijatelju i po potrebi učestvuje u operacijama mletačke flote. Vojni odred pod komandom admirala u početku je bio potpuno nezavisan od civilne uprave bratstva. Smještena u mjestu zvanom Luka, palata Bronza služila je kao pomorski kompleks kroz svoju istoriju od Mletačke republike do Austrijskog carstva. Zbog svog strateškog položaja i visoke komercijalne aktivnosti, postala je glavna gradska luka i veza sa vanjskim svijetom. Što je najvažnije, to je značilo da je luka duž palate Bronza bila kulturna i ekonomska veza između grada i svijeta.

Slika 19 – Model kompleksa Bronza (društveni)

3.5. Predlozi urbanih jedinica

Završna faza uključivala je integraciju preporuka u jedan jedinstveni pogled i analizu aspekata uvođenja konkretnih sadržaja unutar pet prethodno istraženih tačaka, uz očuvanje njihovog novog značenja i upotrebe u izmijenjenom kontekstu, ali i u najvećoj mogućoj mjeri očuvanje njihove istorijske pozadine u skladu sa smjernicama UNESCO-a. Saobraćaj (Slika 20)

Što se tiče opšte okoline ovog područja, lako je dostupno sa dva prometna aerodroma u Tivtu i Dubrovniku, kao i sa dva puta koji prolaze kroz grad. Postoje, međutim, parkirališta za automobilski prevoz van gradskog jezgra, vezana uz obližnje prilazne saobraćajnice sa više slobodnog prostora, čime se favorizuje pomorski saobraćaj koji većinu ljudi iz Kotora i Risna može prevesti čamcima. Takođe, unutar grada postoji nova biciklistička linija, koja uz „Strada Maestra“ može poslužiti kao novi sistem zelenog prevoza kroz grad, smanjujući ne samo zagađenje već i buku.

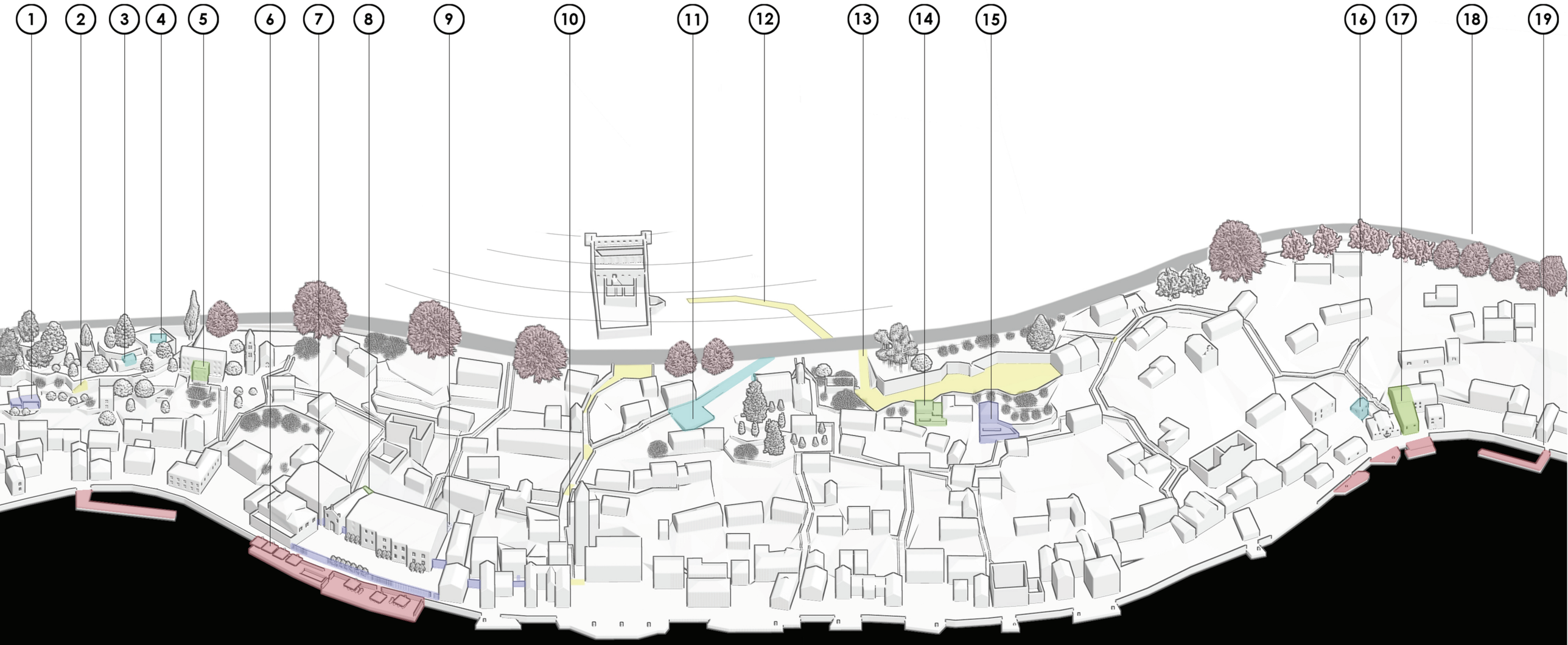

1Private house awning
2 Mistreat of the old garden stairs
3 Newly built auxiliary house
4 Newly built auxiliary house
5 Zmajevic Palace floor addition
6 Hotel beach pont (beach bar + pool)
7 Temporary partitions
8 Auxiliary hotel object
9 Hotel economy garden
10 Floor interventions
11 Newly built private acces road to the parking
12 Vehicle access road to the St Cross fortress
13 Newly built private acces road to the parking
14 New residential object with pool terrace
15 New residential object with pool terrace
16 New residential object
17 New residential object with pool terrace
17 Additional extension of the old palace
18 Planting next to main road
19 Temporary dock for boats mooring

Slika 21 – Sprovođenje smjernica UNESCO-a / kompleksi Bronza i Mazarović

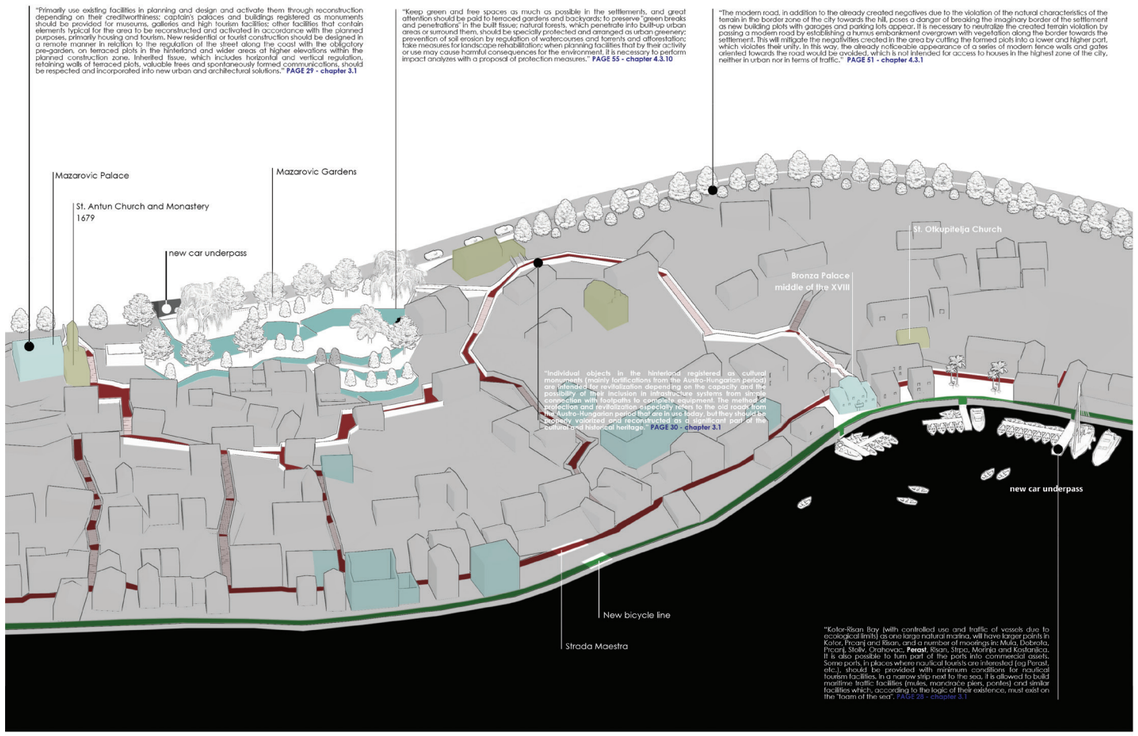

KOMPLEKS BRONZA

Palata

Buduća upotreba Palate Bronza treba da bude posvećena pomorskim aktivnostima koje su kroz vjekove usko povezane sa porodicom, kao i planirano korišćenje cijelog ovog kompleksa kao primarne gradske luke, koja je glavna veza za ostale turističke ture brodom unutar Bokokotorskog zaliva. Palatu dakle treba transformisati u objekat centralnih aktivnosti koji služi kao početna informativna tačka za one posjetioce koji se gradu približavaju iz istočnog dijela zemlje, kao i prodajno mjesto za izlete brodom, posebno do Gospe od Škrpjela i Crkve Svetog Đorđa na ostrvima. Tokom vansezonskih perioda, luku bi mogao da koristi obližnji Pomorski fakultet Univerziteta Crne Gore u obrazovne svrhe. U svakom slučaju, nova luka bi predstavljala i privezište za čamce lokalnog stanovništva koje glavni prihod ostvaruje od ribolova i snabdijevanja gradskih restorana.

MAZAROVIĆ

Bašte

Nakon uklanjanja privatnog parkinga koji je potpuno promijenio sliku ovog dijela grada, bašte Mazarovića mogle bi ponovo imati prvobitnu ulogu mjesta za meditaciju i opuštanje članova porodice – u ovom slučaju turista. Princip je i ovdje isti kao i u slučaju vrtova Zmajevića koji su usvojili model turističkih tura i prostore za opuštanje kako bi posjetioci zaista mogli doživjeti način na koji članovi porodice provode svoje slobodno vrijeme. Osim toga, ovo područje je takođe pogodno za istraživanje autohtonog zelenog pojasa makije, koji je karakterističan za mediteranski region i ovom području daje jedinstvenu autentičnost. Na taj način bi se upoznale glavne komponente romana Bove d'Oro, koji je napisao Timotej Cizila, što bi doprinijelo jedinstvenom doživljaju posjetilaca.

Palata

U skladu sa smjernicama UNESCO-a, jedan od prostora koji takođe treba preurediti kako bi dobio novu funkciju je kuća Mazarovića. Naime, nakon uobičajene promjene namjene kroz istoriju (vojna, manastirska, poljoprivredna) palatu treba konzervirati u današnjem obliku, sa knjigama koje su napisali plemićki članovi porodice. Pored toga treba uzeti u obzir i obližnji Samostan Svetog Antuna u sklopu vjerskog turizma, kao potencijalne strategije razvoja grada.

KOMPLEKS SMEKIJA

Palata

Nakon obilaska kompleksa porodice Mazarović, sljedeći važan artefakt grada je kompleks porodice Smekija. Naime, kao najveća i daleko najočuvanija palata u Perastu, palata Smekija mogla bi se pretvoriti u muzej porodičnih stvari, ali i grada u cjelini. Njen prostrani dizajn enterijera lako bi omogućio pretvaranje današnjih hotelskih sadržaja u moderan prostor za izložbe. Uz noviju palatu Smekija, stara bi se mogla koristiti i u kulturnom kontekstu u obliku galerije. Na taj način bi grad dobio svoju glavnu kulturnu tačku tako što bi svoje sadržaje mogao izložiti i na otvorenom prostoru – na Trgu Svetog Marka, koji je prvenstveno bio definisan porodičnim palatama.

Trg Svetog Marka

Pored kulturnog sadržaja, lokacija (koja danas služi kao glavna hotelska zgrada) mogla bi da obezbijedi i veće konferencijske sadržaje kako bi organizovane grupe iz zemlje i inostranstva mogle da posjećuju grad i van sezone, čime bi se produžila turistička ponuda i grad održao živim tokom cijele godine. Osim toga, trg pored hotela može da bude domaćin karnevala i festivala, koji su takođe visoko na agendi grada u pogledu turizma.

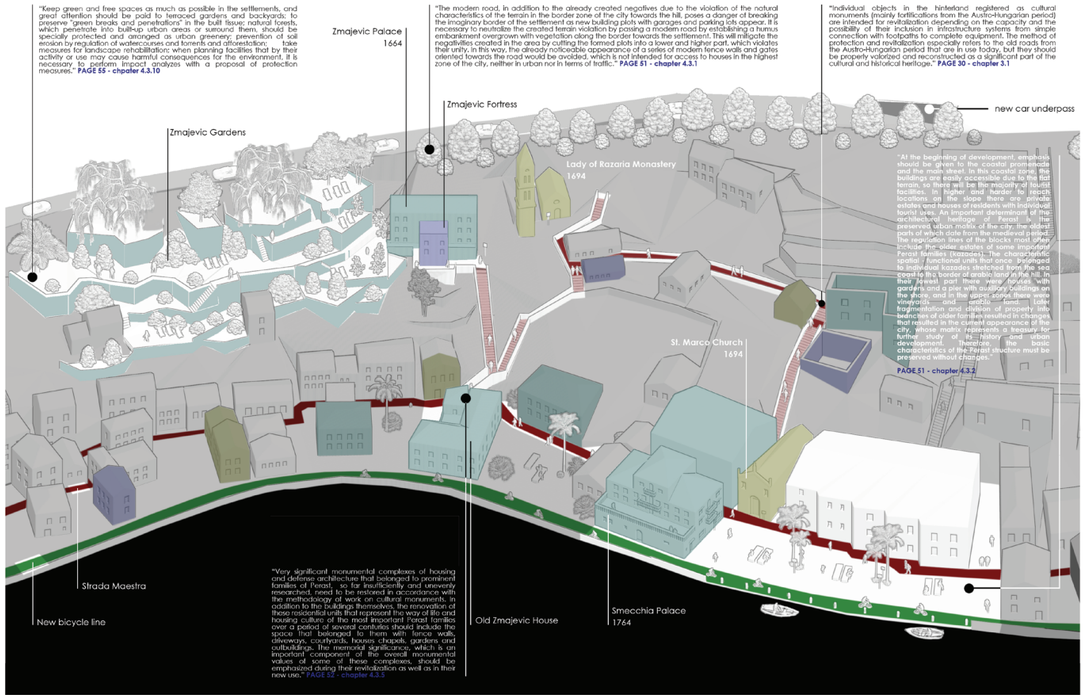

KOMPLEKS ZMAJEVIĆ

Bašte

Uzimajući u obzir glavne smjernice propisane opštim propisima za intervencije unutar grada Perasta iz Urbanističkog plana iz 2011. godine – u skladu sa preporukama UNESCO-a, kao i prethodno navedeni istraživački materijal o društvenim i fizičkim karakteristikama bašta porodice Zmajević, preporučuje se da se ovaj dio kompleksa u budućnosti bolje iskoristi za turizam. Naime, nakon ponovnog uspostavljanja najznačajnijih komunikacija kroz baštu, kao i komunikacije sa palatom Zmajević, posjetioci se mogu pridružiti obilascima bašte sa slikovitim mjestima za razgledanje raznih djelova bašte, sa odmorištima gdje mogu provesti svoje vrijeme uživajući u prirodi.

Stara porodična palata

Jedna od posljednjih komponenti kompleksa Mazarović je moćna palata u podnožju brda, u blizini morske obale, koja je služila kao prva kuća porodice. Zbog svoje lokacije i veličine ovaj objekat može se preurediti u objekat sa 20 ležaja koji će služiti kako turistima u tranzitu, tako i onima koji borave u gradu na duži period. Osim toga, ova tačka može se koristiti za potrebe informisanja i prodaje ulaznica za ulazak u biblioteku Mazarović i bašte Mazarović. Zajedno sa smjernicama UNESCO-a, palata takođe treba da bude pristupačna za osobe sa invaliditetom uključivanjem interaktivnih sadržaja u samoj palati i pružajući tako dovoljno informacija o životu porodice i djelovima njenog kompleksa u gradu. Takođe, palata bi mogla da postane početna informativna tačka za posjetioce koji dolaze iz zapadnog dijela zemlje (Risan, Herceg Novi, Dubrovnik).

TVRĐAVA SVETOG KRSTA

Zbog svog centralnog položaja, kako u miru tako i u ratu, kao i zbog toga što je jedan od najstarijih djelova grada, Tvrđava Svetog Krsta svakako je vrhunac obilazaka posjetilaca. Naime, s obzirom na njenu vrijednost i položaj, neophodno je napraviti podzemni prolaz za vozila, kako bi se sama tvrđava na najbolji način uočila sa tri glavna puta koji vode do ovog objekta od podnožja grada. Osim toga, unapređenje kompleksa zahtijevalo bi uvođenje otvorenog amfiteatra koji je okrenut prema tvrđavi sa južne strane i da bi tvrđava dobila ulogu otvorenog podijuma za žive kulturne predstave. Nadalje, centralni dio tvrđave treba da bude pokriven krovom i prilagođen iznutra kao glavna tačka informisanja za posjetioce. Okolni putevi mogli su se koristiti za planinarenje na brdu Svetog Ilije koje je nekada služilo ljudima kao jedina veza sa Kotorom i Risnom.

Slika 23 – Sprovođenje smjernica UNESCO-a / Tvrđava

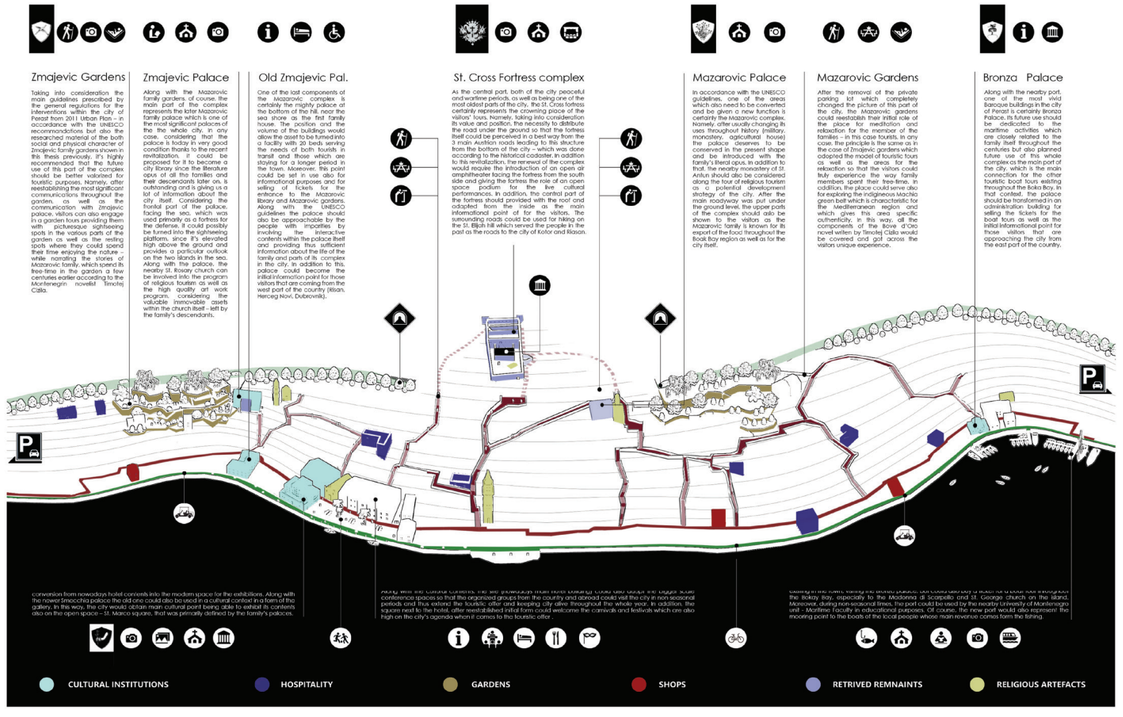

Slika 24 – Sintetička mapa prijedloga

(Pogrešno) korišćenje valorizacije lokaliteta Svjetske baštine u turističke svrhe: slučaj Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora

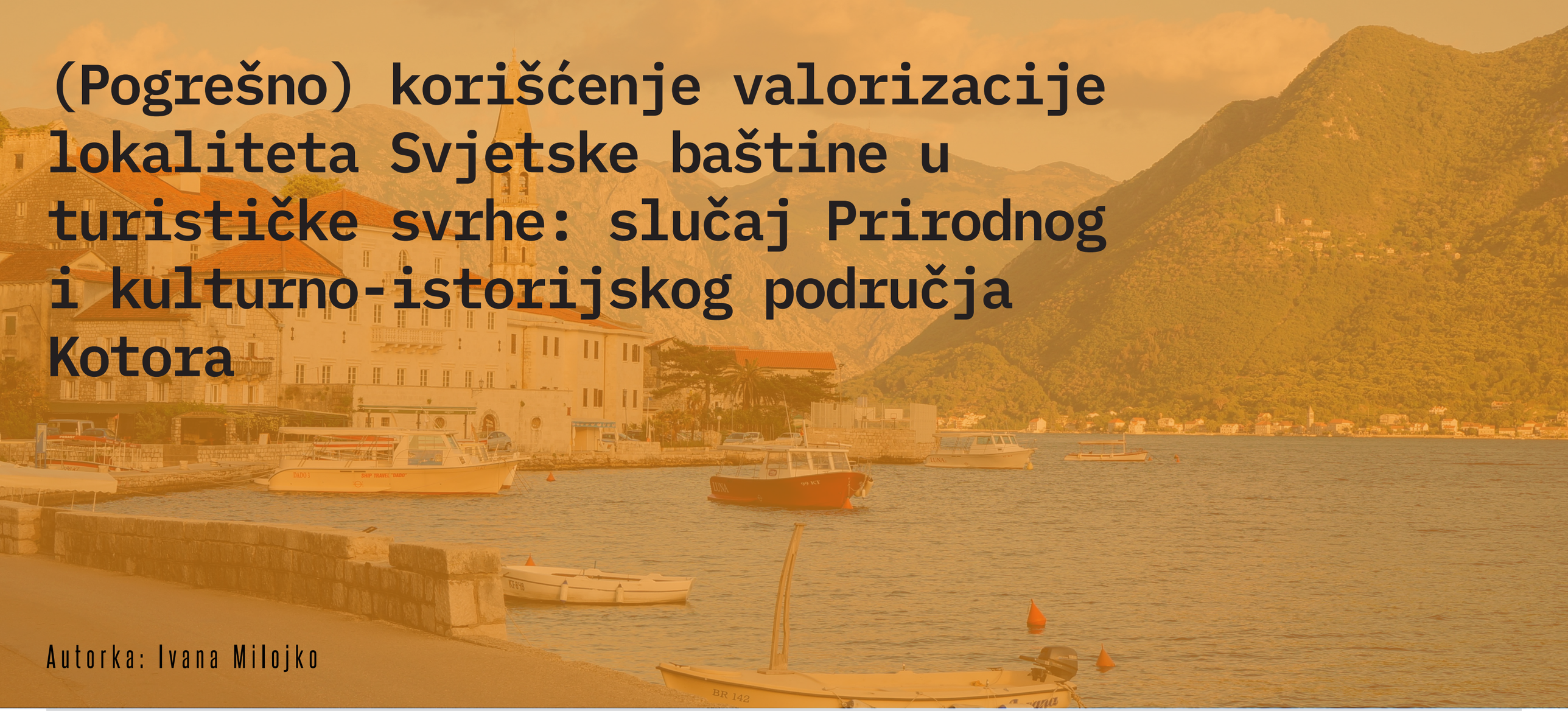

Autorka: Ivana Milojko

Kroz kulturni turizam ljudi nastoje da sagledaju „skup prepoznatljivih materijalnih, intelektualnih, duhovnih i emocionalnih karakteristika društva koji obuhvata umjetnost i arhitekturu, istorijsko i kulturno nasljeđe, kulinarsku baštinu, književnost, muziku, kreativne industrije i žive kulture sa njihovim stilovima života, sistemima vrijednosti, vjerovanjima i tradicijama.'' (Svjetska turistička organizacija, 2019: 30) Sagledavajući mikro segmente svakodnevnog života drugih, i tradiciju kroz pokretno i nepokretno nasljeđe, ljudi nastoje da sagledaju različitosti i sličnosti svijeta, njegove vrijednosti i anomalije.

Turistički potencijal i atraktivnost određene kulture smatraju se ne samo industrijom, već i mekim alatom koji izaziva empatiju i veličanje određene zemlje, te oblikuje mišljenje njenih potrošača. Svjetska baština prvenstveno je osnovana sa ciljem pravilnog identifikovanja, zaštite, očuvanja, prezentacije i prenošenja prirodne i kulturne baštine (UNESCO, 1972, član 4). Vremenom je postala prestižan i koristan brend koji se široko koristi u promociji turizma. Prema Turtinenu (2000: 5), UNESCO se može smatrati centrom moći, kosmopolitskim političkim projektom:

> „Svjetska baština ukazuje na činjenicu da UNESCO u okviru sistema UN-a ima kapacitet da transformiše kontekst u kojem i način na koji se prirodno i kulturno nasljeđe proizvodi, kao i da uspostavi infrastrukturu za kulturnu proizvodnju, prenos i recepciju''.

U sadašnjem „postmodernom stanju", stanju mnoštva, parcijalnih narativa i nevjerovanja u epohalne istine koje su Lyotard i dr. (1984) koristili da opišu raspad koncepta jedinstva u naše vrijeme, Lista lokaliteta svjetske baštine izgleda kao neobičan alat za brendiranje koji se odnosi na čovječanstvo kao na udruženje koje dijeli, iako različite, vrijednosti unutar istog svijeta. Kako piše Šušnić (2014: 131), „savremeni tribalizam, koji potiče postmodernu ideologiju, postaje velika prepreka zajedništvu ljudi ujedinjenih zajedničkim vrijednostima i normama. (...) Ljudi gube stav prema višim nivoima osjećaja, uvjerenja, razmišljanja i vrednovanja.'' „Izuzetna univerzalna vrijednost" (IUV) lokaliteta na Listi svjetske baštine UNESCO-a istovremeno predstavlja najbolji primjer baštine određenog naroda i nečega čemu svaki narod teži, kao i univerzalnu vrijednost koju treba da štiti i čuva cijelo čovječanstvo.

Međutim, čak i marketing baštine postaje moderan medij masovne kulture za prodaju određenih destinacija. Firat i Dholakia (2018: 17) uvode pojam „kulturna fragmentacija“, koja utiče na iskustva kulturnog nasljeđa i događa se kada se diskretni kulturni elementi prevedu u robu koja se može prodati, izolojući ih od kulture u koju su prvobitno bili ugrađeni, da bi postali „primamljivo, zavodljivo i tržišno”. U idealnim okolnostima, prezentacija i interpretacija lokaliteta svjetske baštine moraju osigurati autentičnost, integritet i očuvanost lokaliteta i učiniti ih dostupnim turistima da ih posjete i cijene.

Centralni sadržaj ove teze je predstavljanje i (pogrešno) predstavljanje mjesta Svjetske baštine kroz i za turizam, sa fokusom na slučaj Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora.

4.1. PRIRODNO I KULTURNO-ISTORIJSKO PODRUČJE KOTORA

Ova teza fokusirana je na slučaj Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora, koji se nalazi u Bokokotorskom zalivu, zalivu u crnogorskom dijelu južnog Jadrana. Obuhvata unutrašnji dio Bokokotorskog zaliva koji prodire duboko u kopno i predstavlja pravo oličenje kontrasta i moći u prirodi. Zbog simbioze svoje očaravajuće prirode i kulture oblikovane kroz vjekove, ovo područje smatra se jednim od najvećih prirodnih fenomena jadranske obale i južne Evrope i upisano je na listu 28 najljepših zaliva na svijetu. (Pasinović, 2001: 97-98) Zbog kompleksnih prirodnih i kulturnih vrijednosti i njihove integracije, ovo područje dobilo je titulu koja doprinosi njegovom daljem značaju na nivou institucionalnog i turističkog diskursa, kao i prestižu cjelokupnog crnogorskog kulturnog brenda u percepciji međunarodne zajednice. Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora uvršteno je 1979. godine na Listu svjetske baštine UNESCO-a, kada je katastrofalni zemljotres podigao svijest javnosti o njegovoj krhkosti i vrijednostima. (Pasinović, 2007: 25) Prema Nominacionom dosijeu za Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora (3 BUR XI.19 – Odluka, 1979: 2), upisano dobro prostire se na 14.600 ha (12.000 hektara zemlje i 2.600 hektara morske površine). Obuhvata djelove Bokokotorskog zaliva gdje je najuži (340 metara) i najdublje se usijeca u kopno (33 km). Njegova dva povezana zaliva, Bokokotorski i Risanski zaliv, sastoje se od kristalno čistog mora okruženog planinama. (Centar svjetske baštine UNESCO-a, nema datuma)

Slika 1: Mapa koja pokazuje granice zaštićenog područja; Izvor: unesco.org

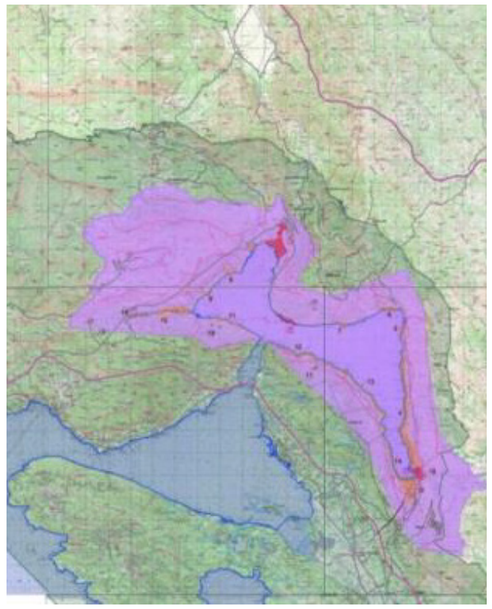

Južne, jugozapadne i istočne granice područja su gornje padine Lovćena i Vrmca. Jugoistočne, sjeverne i sjeverozapadne granice odgovaraju granicama nacionalnih parkova Lovćen i Orjen. Kratko objašnjenje njegove specifične geološke strukture predstavlja uvod u objašnjenje njegove zuzetne univerzalne vrijednosti, s obzirom da je ovo područje predstavljeno kao jedna od rijetkih holokarstičnih zona u svijetu, sa karakterističnom karstnom morfologijom i hidrografijom. Specifična klima, flora, jedinstveni i rijetki primjerci morske faune, doprinose njegovoj izuzetnoj univerzalnoj vrijednosti. Nominacioni dosije za Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora (3 BUR XI.19 – Odluka, 1979: 2). Prepoznatljiv je po očaravajućoj sintezi pejzaža koji se sastoji od brda i planina koje se naglo uzdižu na skoro 1.500 metara i izuzetne arhitekture u svojim utvrđenim i otvorenim gradovima (naselja, palate i manastirske cjeline). (Centar svjetske baštine UNESCO-a, nema datuma)

Uz arhitektonske vrijednosti, kulturnu baštinu ovog kraja čini spomeničko bogatstvo koje se čuva u brojnim kulturnim ustanovama, crkvenim riznicama i privatnim zbirkama: 3.000 metalnih umjetnina, 8.115 tekstilnih primjeraka, 1.020 metara arhivske dokumentacije, 96.200 knjiga koje predstavljaju izuzetno naučno i istorijsko bogatstvo, kao i brojne slike i ikone (Pasinović, 1989: 26). U srcu Risanskog zaliva nalaze se dva šarmantna ostrva, prirodno ostrvo Sveti Đorđe i vještačko ostrvo Gospa od Škrpjela koje je postalo zaštitni znak crnogorskog turizma. Čitavo područje postalo je zaštitni znak crnogorskog turizma i suština njegovog kulturnog potencijala. Kako je napisao Simo Matavulj (2000: 12) u svojoj knjizi Boka i Bokelji:

„Gdje god da staneš na tu klasičnu zemlju, stajao si na ruševini koja često ima veliku težinu u svjetskoj istoriji’’.

Boka Kotorska se prvi put pominje u istoriji oko 229. godine prije Hrista (Matavulj, 2000: 12). Od tada, Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora predstavlja kanal mediteranske kulture na prostoru današnje Crne Gore, kulture koja je kompleksan fenomen prožimanja više civilizacija, trgovačkih i pomorskih puteva, ideja, religija i stilova života, itd. (Brodel, 1995: 10). Svi kulturni slojevi ovog kraja, odnosno od praistorije, preko dominacije Ilira, Rimskog carstva, Vizantije, Duklje i Zete, srednjovjekovne srpske države, Austro-Ugarske, Bosne, Mletačke republike, posrednog uticaja Turske, zatim Francuske, Austrije, Rusije, Jugoslavije i dalje do danas, posebno su se odrazile na njegovom prostoru i izgrađenoj kulturnoj baštini. (Čubrović i dr., 2020: 15-20). Jedan od najdominantnijih uticaja na njegov kulturni identitet imala je četiri vijeka duga vladavina Mletačke republike (1420-1797). Hierotopijom, procesom stvaranja sakralnog prostora podizanjem crkava i manastira, sakralnom umjetnošću i legendama, promovisana je specifična ideologija i reputacija Kotorskog zaliva kao Bogorodičinog kraljevstva (Brajović, 2006: 300). Kao rezultat toga, Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora postalo je centar stvaralačkih procesa u regionu i autentična riznica, mozaik mnoštva kulturno vrijednih pojedinosti i mjesta. Bio je to prostor koji je kultivisao brojne umjetnike, trgovce, pomorce i brodograditelje, zanatlije, arhitekte i druge posrednike između Istoka i Zapada. Kao rezultat toga, ovo područje čini dvije trećine kulturnog nasljeđa Crne Gore, obogaćuje crnogorsku istoriju i kulturne potencijale i predstavlja jednu od glavnih snaga u crnogorskom kulturnom turizmu. Zajedno sa Venecijom i Dubrovnikom, Boka Kotorska prepoznata je kao jedna od najposjećenijih mediteranskih destinacija i jedna od tri top destinacije za krstarenje, sa 506.198 putnika sa kruzera i jahti samo u 2018. godini.[1] Lonely Planet (2015) prepoznao je Kotor kao prvu destinaciju koju treba posjetiti među 10 najboljih gradova za 2016. godinu.

Prema Nominacionom dosijeu za Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora (ICOMOS, 1979): „Kulturno-istorijsko područje Kotora smatra se izuzetnom univerzalnom vrijednošću po kvalitetu svoje arhitekture, uspješnoj integraciji svojih gradova u Bokokotorski zaliv i po jedinstvenom svjedočanstvu o izuzetno važnoj ulozi koju je odigrao u prostiranju mediteranske kulture na području Balkana’’. Zadovoljava kriterijume ocjenjivanja i, ii, iii i iv:

1. Predstavljaju jedinstveno umjetničko ili estetsko dostignuće, remek-djelo kreativnog genija.

2. Izvršili su značajan uticaj, tokom vremenskog perioda ili unutar kulturnog područja svijeta, na kasniji razvoj arhitekture, monumentalne skulpture, vrtni i pejzažni dizajn, srodne umjetnosti ili ljudska naselja

3. Jedinstveni su, izuzetno rijetki ili od značajne starine.

4. Među najkarakterističnijim su primjerima tipa konstrukcije, tipa koji predstavlja važan kulturni, društveni, umjetnički, naučni, tehnološki ili industrijski razvoj.

Međutim, slogan i prepoznatljiv brend Nacionalne turističke organizacije Crne Gore Crna Gora – Divlja ljepota fokusiran je na turizam prirode iako Crna Gora ima izvanredan turistički potencijal baštine i „prošla je sve faze kulturnog razvoja, sa početkom u paleolitskoj Crvenoj stijeni sastoji se od 31 kulturnog sloja“ (Mijović, 1980: 25). Kulturni turizam se ni ne pominje u crnogorskom Zakonu o turizmu. Crnogorski turizam nastoji da se prilagodi pristrasnim i pogrešnim viđenjima Balkana kao primitivnog, divljeg i nerazvijenog (Todorova, 2009: 61). To bi moglo da projektuje lažne stereotipne slike koje utiču na stavove posjetilaca o destinacijama, što može rezultirati procesom da turisti „vide ono u šta vjeruju“ umjesto da „vjeruju u ono što vide“ (Falk i dr.., 2012: 910). Andriela Vitić (Vitić i Ringer, 2008: 4) naglašava potrebu crnogorskog turističkog brendiranja kako bi se preoblikovala uvjerenja međunarodnih posjetilaca, razbile njihove predrasude i identifikacija Crne Gore kroz istoriju sukoba na Balkanu. Na osnovu upozorenja Fransoa Ašera o tome da bi luksuzni turizam mogao dovesti do banalizacije turističke ponude, Naef (2011) kritikuje smjer kojim se Kotor kreće u domenu turističke promocije. Nedostatak odgovarajućeg brendiranja i nedovoljna iskorišćenost crnogorskog kulturnog nasljeđa uslovili su moguću stratešku grešku ove zemlje, koja insistira na tome da postane turistička kultura, umjesto da veliča svoje kulturno nasljeđe (M. Vukčević i Vukčević, 2020: 529). Međutim, principi razvoja kulturnog turizma i korisni programi predloženi u

1 Promet putnika prema izvještaju Monstata

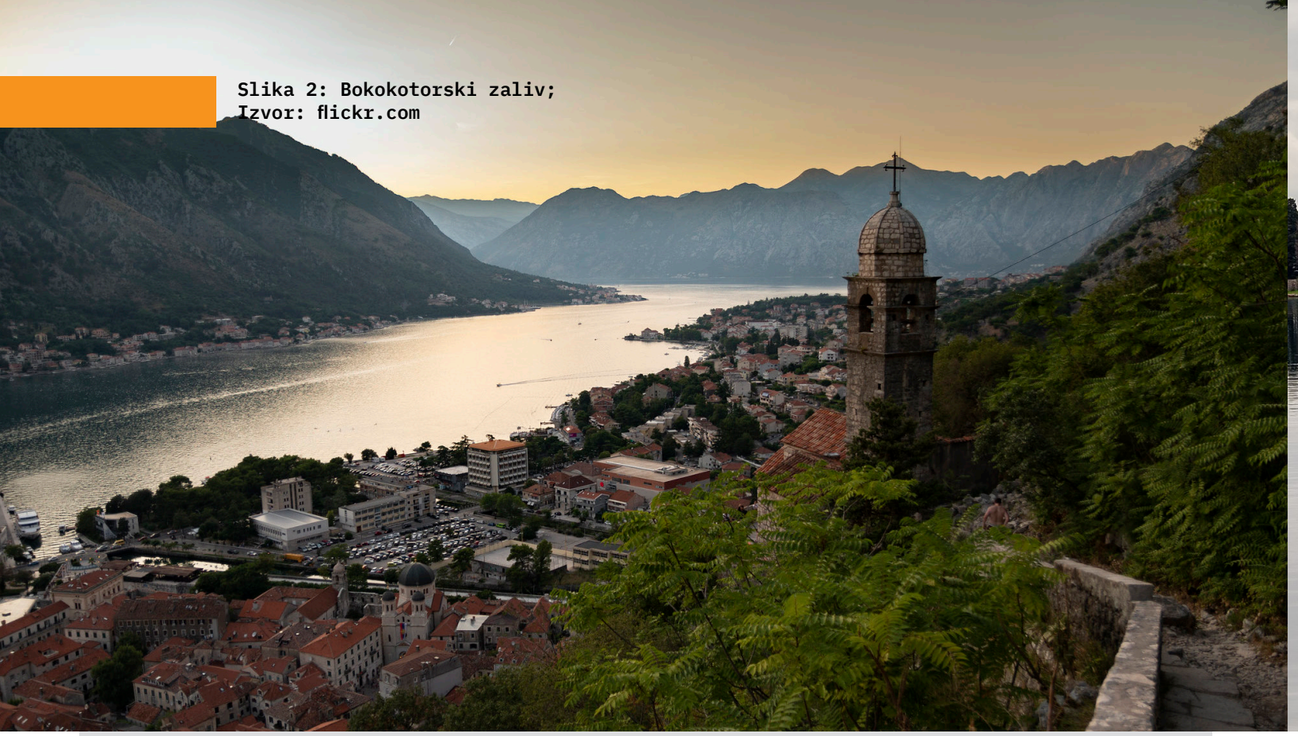

Slika 2: Bokokotorski zaliv;
Izvor: flickr.com

Slika 3: Peraška ostrva;
Izvor: sr.m.wikipedia.org

Strategiji razvoja turizma Crne Gore 2020. godine mogli bi promijeniti ovu situaciju, jer Nacionalna turistička organizacija Crne Gore (NTO) i Ministarstvo turizma Crne Gore prepoznaju potencijalne razvojne mogućnosti u sferi kulturnog turizma.

U tom institucionalnom kontekstu, lokalitet svjetske baštine Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora takođe je obilježen specifičnim promotivnim narativom, najčešće svedenim na atraktivan vizuelni jezik fokusiran samo na Stari grad Kotor i Peraštanska ostrva, zanemarujući sve ostale lokalitete, određene istorijske slojeve i kulturne vrijednosti prepoznate kao važne segmente ovog lokaliteta svjetske baštine u Nominacionom dosijeu za Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora (3 BUR XI.19 – Odluka, 1979). Pravilno brendiranje i interpretacija crnogorskih turistički zapuštenih perifernih mjesta i bolja promocija ukupnog kulturnog potencijala, doveli bi do trajnijih i sadržajnijih turističkih iskustava. S obzirom na to da turizam u Crnoj Gori u prosjeku (sa izuzetkom 2020. godine kao godine obilježene pandemijom COVID-19) čini preko 25% BDP-a (bruto društvenog proizvoda) i predstavlja glavnu granu crnogorske privrede, Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora jedan je od stožera crnogorskog finansijskog prosperiteta. Unaprijeđeni diskurs kulturnog turizma o ovom području, povećao bi njegove konkurentske prednosti i, dodatno, finansijske koristi za cijelu zemlju (Crouch & Ritchie, 1999).[2] Javna komunikacija i interpretacija lokaliteta svjetske baštine turistima smatra se veoma važnim segmentom procesa njegovog očuvanja (ICOMOS, 2008). Nezastupljenost nekih kulturnih vrijednosti indirektno utiče na njihovo održanje i očuvanje, kao i na život domaćeg stanovništva. Obimnija turistička ponuda na primorju smanjila bi koncentraciju turista na već promovisanim lokalitetima i doprinijela bi održivijoj turističkoj industriji. Osim toga, efikasnije i šire brendiranje kulturnog nasljeđa Bokokotorskog zaliva povećalo bi svijest crnogorskih institucija o neophodnosti boljeg upravljanja, kao i bolje razumijevanje njihovog značaja kod domaćeg stanovništva. Dodatno, isticanje važnosti titule Kotora (Svjetska baština UNESCO-a) za crnogorski turizam povećalo bi domaću zabrinutost oko mogućnosti njenog gubitka. Komitet UNESCO-a upozorava i na rizik od gubitka statusa na Listi svjetske baštine, kao rezultat pretjeranog urbanog razvoja i nedostatka odgovarajućih mehanizama za zaštitu i očuvanje od 2008. godine (Ušanović, 2017:7).

2 Komparativne prednosti čine resurse koji su dostupni destinaciji, konkurentske prednosti se odnose na sposobnost destinacije da efikasno koristi te resurse na duži rok“ – Geoffrey Crouch i JR Brent Ritchie, „Turizam, konkurentnost i društveni prosperitet“, Journal of Business Research 44(33), 143, pristupljeno 2. aprila 2021. godine, https://sci-hub.do/https://www.sciencedirect.com/science/article/pand ii/S0148296397001963

4.2. ISTRAŽIVAČKA METODOLOGIJA

Uzimajući u obzir prethodno objašnjenu potrebu za istraživanjem interpretacije i prezentacije lokaliteta svjetske baštine, ovaj rad ima za cilj sljedeće:

- Identifikacija korišćenja i interpretacije postojećih vrijednosti kulturnog nasljeđa lokaliteta svjetske baštine UNESCO-a, Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora, u promociji crnogorskog i crnogorskog kulturnog turizma od 1979. godine.

- Obilježavanje i mapiranje djelova nacionalnog i kulturno-istorijskog područja Kotora koji su predstavljeni korišćenjem dvije vrste tehnika tumačenja: tehnike ličnog ili vođenog tumačenja i tehnike neličnog tumačenja (paneli, displeji, audio, audio-vizuelni, mobilni, multimedija, centri za posjetioce i tumačenja, umjetnost, skulptura i publikacije).

- Mapiranje različitih strategija korišćenja i zloupotrebe segmenata ovog područja u turističke svrhe od 1979. godine, kao i njihovo selektivno korišćenje, marginalizaciju, akcentuaciju i izdvajanje u turističkom diskursu.

- Analiziranje razlike između onoga što se smatra izuzetnom univerzalnom vrijednošću Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora u Nominacionom dosijeu za Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora (3 BUR XI.19 – Odluka, 1979.) i onoga što je promovisano u turističkim materijalima i javnim prezentacijama.

- Analiziranje razlike između zvaničnog opisa Izuzetne univerzalne vrijednosti Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora u dokumentu za upis lokaliteta na Listu svjetske baštine UNESCO-a i onoga što se promoviše u turističkim materijalima, percepcijama i prezentacijama pojedinih lica koja rade u oblasti turizma (turistički vodiči i zaposleni u lokalnim i nacionalnim turističkim organizacijama).

- Analiziranje stavova turista prema tumačenju ovog područja.

4.2.1. Pristupi i metode istraživanja

Zbog istraživačke prirode ovog rada, namjera mi je bila da koristim kvalitativnu strategiju istraživanja koja kombinuje analizu dokumenata i sadržaja, kao i polustrukturirane intervjue. Ova teza takođe ima za cilj da kroz recenzije Trip Advisor-a otkrije iskustva turista o ovom području, međutim, zbog ograničenog broja stranica, taj dio neće biti uključen u publikaciju.

a. Analiza podataka i analiza dosadašnjih istraživanja

Čitanje postojećih studija i publikacija o (odnosu) turizma, kulture i lokaliteta svjetske baštine u području i šire, omogućilo mi je da dublje razumijem ove fenomene. Na osnovu ove tri teme, moći ću da utvrdim teorijski okvir i smjernice za terensko istraživanje:

- Lokalitet svjetske baštine za turističke svrhe
- Oblikovanje stavova prema lokalitetu svjetske baštine
- Tumačenje lokaliteta svjetske baštine

Analiza navedenih tema ima za cilj razumijevanje značaja statusa lokaliteta svjetske baštine u turističkom domenu u različitim kontekstima i oprečnim mišljenjima o njegovom uticaju na turistički potencijal destinacije. Nadalje, interpretacija i marketing lokaliteta svjetske baštine, analiziraće se iz perspektive obaveza rukovodstva, njihovog obrazovanja i kreativnosti, kao i mogućih faktora koji bi mogli da utiču na percepciju turista. To je predstavljeno u poglavlju Istraživanje odnosa između nasljeđa i turizma.

Osim toga, zbog nepostojanja prethodnog sprovođenja istraživanja o problemima tumačenja u pomenutom dobru UNESCO-a, sljedeća faza istraživanja biće sekundarna analiza podataka usmjerena na ovo područje. Namjeravam da uradim desk istraživanje i analizu dokumenata koristeći analizu sadržaja. To bi dovelo do što konkretnijeg razumijevanja onoga što se smatra izuzetnom univerzalnom vrijednošću Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora za upis na Listu svjetske baštine UNESCO-a. Ovi podaci odnose se na dokumente Vlade i dokumente za upis lokaliteta svjetske baštine, kao i podatke sa internet stranice UNESCO-a i na osnovu publikacija stručnjaka za baštinu. Osim toga, turističke organizacije smatraju se posrednicima između stručnih tumačenja i javnosti. Desk istraživanje vr[eno je na lokaciji (Kotor), u Nacionalnoj turističkoj organizatciji (NTO) i na njihovim internet stranicama, sa ciljem da se istraže javne prezentacije Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora u zvaničnim turističkim materijalima. S obzirom da su Turistička organizacija Kotora i NTO uvijek slali turističke materijale i publikacije Narodnoj biblioteci Crne Gore „Đurđe Crnojević'' Cetinje, a da zaposleni u ovim institucijama nemaju ili nijesu željeli da učine dostupnim svoje arhive, ova biblioteka bila je moj jedini izvor pisanih podataka. Uzorak analize dokumenata i sadržaja baziran je na pristupačnosti – u ovom istraživanju analiziran je svaki tekst ili sadržaj koji je bio dio javnog diskursa i dostupan u Narodnoj biblioteci Crne Gore od 1979. godine. Otežavajuća okolnost je činjenica da zaposleni u Narodnoj biblioteci Crne Gore nemaju formiran zvaničan bibliotečki fond turističke građe. Iz tog razloga nijesam bila u mogućnosti da vidim mnoge njihove kataloge i knjige, ali sam mogla da istražim svaku publikaciju koja je unesena u njihov sistem. Zbog izostanka dosadašnje realizacije istraživanja koje se odnosi na (zlo)upotrebu pomenutog lokaliteta svjetske baštine u turističke svrhe, bilo je veoma važno napraviti analizu sadržaja javnih prezentacija u službenim turističkim materijalima od 1979. godine. Ovaj materijal klasifikovan je na sljedeći način:

1.Štampani sadržaj: brošure, knjižice, karte, knjige i vodiči

2.E-turistički sadržaji: internet stranica Turističke organizacije Kotora i NTO, zvanična internet stranica grada Kotora, zvanične Facebook stranice, sajamske prezentacije i reklame, internet mediji

Analiza prikupljenih podataka vršena je metodom istraživanja tematske analize. Navedeni podaci biće analizirani i putem poređenja u cilju nalaženja varijacija koje nastoji da utvrdi princip varijacije u karakteru ili intenzitetu fenomena ispitivanjem sistematskih razlika između pojedinačnih slučajeva (Pickvance, 2001: 16), u ovom slučaju između onoga što se smatra izuzetnom univerzalnom vrijednošću područja Kotora za upis lokaliteta na Listu svjetske baštine UNESCO-a i u turističkom diskursu Crne Gore. Nešto bi moglo postati predmet tumačenja tek nakon što se shvati kao vrijedno i smisleno, tada je važno razumjeti zašto su neki djelovi lokaliteta svjetske baštine više naglašeni od drugih. Takođe, ovo istraživanje ima za cilj da identifikuje i mapira različite interpretativne strategije, da mapira narative unutar različitih interpretacija, kao i da analizira i uporedi različite interpretacije. Analiza ima za cilj i da identifikuje periferne i zapuštene djelove Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora po širini i dubini.

b. Polustrukturirani intervjui

Primarni izvori za ovu studiju su polustrukturirani intervjui vođeni sa određenim pojedincima koji djeluju u turističkoj industriji kako bi se steklo razumijevanje njihovih percepcija i prezentacija Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora. Intervjui su osmišljeni na osnovu prijedloga menadžmenta turizma na lokalitetima svjetske baštine UNESCO-a (de Ascaniis i dr, 2018). Cilj ovih intervjua je da se ispitaju stavovi operatera u oblasti turizma u pogledu interpretacije i prezentacije ovog područja.

Sa jedne strane, vođeni su polustrukturirani intervjui licem u lice (veličina uzorka do 3) sa turističkim vodičima o vrijednostima i narativima lokaliteta koji su predstavljeni turistima, a oni odabrani na osnovu subjektivnog uzorka. Osim toga, postoji mogućnost da se metod uzorkovanja tehnikom grudve snijega primjenjuje putem preporuka vodiča. Okvir uzorka čine licencirani vodiči koji rade u Kotoru, odnosno frilenseri ili zaposleni u agencijama u ovom gradu. Pitanja se odnose na mapiranje, tumačenje, doživljavanje i prilagođavanje u procesu vođenja ture.

Sa druge strane, zaposleni u Turističkoj organizaciji Kotora (TO Kotor), sa veličinom uzorka do 2, predstavnik NVO sektora i predstavnik Zavoda za zaštitu spomenika Crne Gore odabrani su po namjenskom uzorku i intervjuisani o institucionalnoj promociji lokaliteta svjetske baštine u turističke svrhe. Ideja je bila da se intervjuišu zaposleni u NTO, ali oni nijesu bili zainteresovani za učešće u ovom istraživanju.

4.3. ISTRAŽIVANJE ODNOSA NASLJEĐA I TURIZMA

4.3.1. Lokalitet svjetske baštine prilagođen za turističke svrhe

Najčešće teme u istraživačkim radovima su uticaji zakonodavstva o lokalitetima svjetske baštine na turističke lokalitete: finansijski i turistički uticaji, motivacije turista za posjetu lokalitetu svjetske baštine i marketing lokaliteta svjetske baštine, itd. Postoje studije o političkoj i urbanoj zloupotrebi lokaliteta. Međutim, postoji nekoliko istraživačkih radova koji se bave načinom na koji se lokalitet svjetske baštine zloupotrebljava, posebno u turističke svrhe.

Izvještaj o međunarodnoj radionici „Unapređenje održivog turizma na lokalitetima prirodnog i kulturnog nasljeđa“ naglašava važnost perspektive turizma u procesu implementacije Konvencije UNESCO-a u procesu upravljanja lokalitetom svjetske baštine:

> …Cilj Konvencije je identifikovanje, zaštita, očuvanje, prezentiranje i prenošenje kulturne i prirodne baštine izuzetne univerzalne vrijednosti lokaliteta svjetske baštine budućim generacijama. Turizam i način na koji zajednica svjetske baštine odgovara na prilike i prijetnje koje on predstavlja, može biti glavni faktor u uspješnom ili neuspješnom sprovođenju ciljeva Konvencije na pojedinačnim lokalitetima svjetske baštine. (UNESCO 9. jula 2010, 2)

UNESCO je prepoznat kao najistaknutije svjetsko ime za lokalitete baštine i većina nacionalnih vlada ga konkurentno doživljava kao prestižni „brend“ alat za svoje nasljeđe i kanal za šire međunarodno priznanje, turizam i ekonomski razvoj (Timothy, 2014: 43). Oznaka Liste svjetske baštine UNESCO-a, koja označava baštinu od međunarodnog značaja i posjetiocima garantuje izuzetan spomenički turizam, smatra se visoko vrijednim i tržišnim proizvodom (Albert, 2015: 11). Mnoge zemlje ga koriste kao instrument samopromocije u domenu „industrije baštine“ za međunarodne turiste (Elliott & Schmutz, 2012: 258), s obzirom na to da turističkoj atrakciji daje oznaku „turističkog vrhunca“ i globalnu preporuku za posjetu lokalitetu (Poria i dr, 2013: 273). Nominacioni dosijei jasno pokazuju porast broja posjetilaca zbog prestiža oznake lokaliteta svjetske baštine (Labadi, 2013: 101). Međutim, postoje oprečna mišljenja o njegovom uticaju na konkurentnost turističke destinacije. Na primjer, Timothy i Nyaupane (2009: 11) tvrde da je vjerovatnije da će popularni lokaliteti i dalje biti popularni, dok manje pristupačni i manje popularni lokaliteti baštine neće imati značajan porast dolazaka bez obzira na njihovu oznaku lokaliteta svjetske baštine. Rodwell (2002) tvrdi da ne postoji dokazana veza između statusa lokaliteta svjetske baštine i broja posjetilaca, dok Buckley (2004: 71) tvrdi da su neki interesi zainteresovanih strana za uvrštavanje na listu, a neki su protiv. Frey i Steiner (2011: 555), u svom istraživanju Lista svjetske baštine: ima li smisla? tvrde da je proglašenje svjetske baštine korisno samo tamo gdje su „lokaliteti baštine neotkriveni, zanemareni od strane nacionalnih donosilaca odluka, nijesu komercijalno iskorišćeni i gdje su nacionalni finansijski resursi, politička kontrola i tehničko znanje za očuvanje neadekvatni“.

Tokom 1980. godine, pojavile su se kritike razvoja masovne potrošnje baštine i turističkog marketinga nedovoljno osmišljenog za održivi turizam baštine. Promovisali su ideju da turistički akteri imaju namjeru da svedu nasljeđa na jednostavnu zabavu, pojednostavljujući istorijske poruke prošlosti i simbolično ih pretvarajući u tematski park (Smith, 2009: 33). Markman (2020: 9) naglašava ove rizike trenda prekomjernog turizma na lokalitetima svjetske baštine UNESCO-a:

> „Pretjerani turizam može rezultirati komodifikovanjem i idealizacijom tradicije, uz zanemarivanje istorijskih i prošlih događaja. Ovaj problem utiče na UNESCO, jer organizacija treba da zna kako da najefikasnije iskoristi svoja sredstva u svjetlu efekata povećanog turizma."

Prema Bodriardu, simulacija je izuzetno povezana sa masovnom kulturom, a masovna kultura kreira stvarnost (Slović, 2019: 168). To bi se moglo primijeniti na lokalitete svjetske baštine koji su postali masovne turističke atrakcije, lokaliteti često predstavljeni samo kao simulakrum prošlosti, svedeni na vizualne, konzumne i površne potrebe masa, bez isticanja njihovih simboličkih, kulturnih i umjetničkih vrijednosti. David Brett (1996: 38-39) piše o dva tipa estetizacije istorije: slikovitoj i uzvišenoj (predstavljajući prošlost kao tajanstvenu i zapanjujuću). Značenje slikovitog vezano je za larpularizaciju (l'art pour l'art) nasljeđa i njegovo svođenje na vizuelni rezultat istorijskog procesa, uz marginalizaciju njegove simbolike i istorijske vrijednosti i traganje za određenim vrstama scena i subjekata. I uzvišenost divlje prirode i uzvišenost mitske istorije rezultiraju bijegom u prošlost kroz hipnotizaciju pojavom divljih i baštinskih mjesta. Stalni razvoj sredstava za njihovo prikazivanje rezultira zaokupljenošću epom (stvarnim ili imaginarnim). U kontekstu Crne Gore, pojedini pejzaži su slikovitim i uzvišenim procesima postali glavni nacionalni simboli, čija je „autentičnost" simbolizovala autentičnost ljudi i nacije kao prirodnih kategorija. U tom procesu marginalizovan je kulturni turizam, uključujući i lokalitet svjetske baštine, vjerovatno zbog nedostatka upravljačkog znanja. Gilmore i dr.. (2007: 262) na primjeru Giant's Causeway u Sjevernoj Irskoj, zaključuju da lokalni upravljači lokalitetima svjetske baštine obično nijesu marketinški stručnjaci:

> „Možda nemaju marketinški način razmišljanja ili stručnost koja bi im omogućila da koriste marketinške tehnike za postizanje ekoloških ciljeva u ravnoteži sa ekonomskim i društvenim. Trenutno se koristi malo ili nimalo tehnika marketinga na lokaciji kako bi se postigla ravnoteža ekonomskog, društvenog i MARKETINGA ODRŽIVOG TURIZMA. Marketing bi se mogao koristiti mnogo više strateški i efikasnije kako bi se podstakla održivost i očuvanje, uz maksimizaciju prihoda od turista i pružanje usluga masovnom tržištu i budući rast ovog tržišta.''

Za očuvanje lokaliteta svjetske baštine, upravljanje posjetiocima je od najveće važnosti. Glavni cilj treba da bude osiguranje očuvanja vrijednosti lokaliteta Svjetske baštine koje je priznao UNESCO. U ove svrhe se za upravljanje koriste konvencionalni alati, kao što su: zoniranje, odvraćanje posjetilaca od osjetljivih ili pretjerano korišćenih područja usmjeravanjem u područja od sekundarnog značaja i ograničavanje broja posjetilaca (Boyd i Timothy, 2001). Osim toga, pravljenje razlike između različitih korisnika lokaliteta svjetske baštine i marketinga kulturnim turistima dalo bi značajan doprinos očuvanju i pravilnom uvažavanju lokaliteta svjetske baštine. Na osnovu Bertonova četiri modela luksuzne potrošnje, De Fauconberg i dr.(2017: 3) predlažu okvir za estetiku i ontologiju i četiri modela korišćenja lokaliteta svjetske baštine:

- Komercijalni upadljivi posjed (Moderno) – fokusira se na konzumerizam lokaliteta i doživljaj turista o mjestu kao nečemu što doprinosi njegovom društvenom statusu
- Monumentalni estetski posjed (Klasično) – turisti koji žele da steknu znanje o lokalitetu
- Prolazni upadljivi konzumerizam (Postmoderna) – turisti koji uživaju u hiperrealizmu i kiču
- Efemerni estetski konzumerizam (Wabi Sabi) – uživanje u rijetkim događajima na lokalitetu

Kao rezultat sve većeg broja luksuznih odmarališta na crnogorskom primorju koje okružuje Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora, upadljivi konzumerizam i komercijalni posjed postaju sve prisutniji na ovom području. Stoga postoji mogućnost da se Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora, zajedno sa svojim kulturnim vrijednostima, potisne u turističkom diskursu masovnim turizmom sa jedne strane i elitnim turizmom sa druge strane.

4.3.2. Oblikovanje stava prema lokalitetu svjetske baštine

Okvir estetike i ontologije i četiri modela korišćenja lokaliteta svjetske baštine (De Fauconberg i dr. 2017: 3) takođe se mogu posmatrati obrnuto – kako se lokalitet svjetske baštine može predstaviti u javnom i turističkom diskursu kako bi se privukli različiti korisnici i na koga su usmjereni. MacCannell (1976:41) naglašava važnost formata u kojem su informacije na stranici predstavljene:

> „Definisao sam turističku atrakciju kao empirijski odnos između turiste, znamenitosti i markera – informacije o znamenitosti" (MacCannell 1976:41)

Nema sumnje da zakonodavstvo o lokalitetima svjetske baštine predstavlja izuzetnu i izuzetnu vrijednost datog lokaliteta, ali ne garantuje da će putovanje na taj lokalitet biti izvanredno. Donaire naglašava važnost stava turista u doživljaju turističkog lokaliteta i dovodi u pitanje oblikovanje tog stava. Proglašenje za lokalitet svjetske baštine predstavlja globalnu preporuku za posjetu i oblikuje uglavnom pozitivne stavove turista prema njemu. Prema Poria i dr. (2013b), ljudi poistovjećuju oznaku lokaliteta svjetske baštine sa konceptima „kulturno poznat", „kultura" i „značaj za čovječanstvo". Međutim, ovo istraživanje zasniva se na razmatranju umjetnosti, kulture i baštine u okviru lokaliteta svjetske baštine UNESCO-a ne kao vrijednosti sačinjenje od aure Walter Benjamina (1935), neke vrste magične ili natprirodne sile koja privlači ljude, već kao sistem društvenih uslova i izvora informacija koji podstiču turiste da posjete lokalitet. Stavovi turista i njihove namjere da posjete lokalitet oblikuju različiti uticaji i brendiranja lokacije. Crompton (1979: 410) razlikuje koncepte „privlačenja" i „guranja" u motivišućem turističkom procesu.

Faktori „privlačenja'' zavise od destinacije, dok se faktori „guranja" odnose na unutrašnji svijet turiste, njegove socio-psihološke motivacije. Faktori privlačenja mogu biti povezani sa nečim što Neil Leiper imenuje kao markere koji informišu o glavnim elementima turističke atrakcije i privlače pažnju turista na njih. Leiperov (1990: 110-112) jezgroviti pogled na turističke atrakcije kao podsisteme putnika, centralnih nukleusa i markera biće glavna teorija koja inspiriše ovo istraživanje. Prema Leiperu, nukleus je svaka karakteristika ili karakteristika mjesta koja kod posjetioca izaziva kontemplaciju i to je glavni razlog posjete. Leiperova objašnjenja nukleusa nijesu precizirana jer su turističke potrebe individualne. Međutim, turista mora da posjeti kombinaciju nukleusa tokom svakog putovanja i nije svaki nukleus jednako značajan za svakog turistu. Iz tog razloga, Leiper objašnjava hijerarhiju nukleusa – primarne, sekundarne i tercijarne kategorije relevantne za svakog turistu. Primarni nukleus je dio turističke atrakcije koji je bio razlog zašto se turista odlučio da posjeti tu atrakciju. To znači da je ova kategorija dostupna i aktivna u procesima informacionog kanala i da utiče na stimulisanje motivacije prije posjete. Sekundarni nukleus je atribut poznat osobi prije posjete, ali nije značajan u procesu odlučivanja o posjeti. Tercijarni nukleus je atribut za koji posjetioci ranije nijesu znali, ali je otkriven nakon dolaska pojedinca na odredište. Prema Leiperu, klaster nukleusa predstavlja kombinaciju mnogih fenomena sa zajedničkom temom. S obzirom na to da je lokalitet svjetske baštine UNESCO-a skup nukleusa, važno je razumjeti koji njegovi elementi se promovišu i doživljavaju kao primarna, sekundarna ili tercijarna atrakcija, a šta se uopšte ne promoviše.

> „Čini se da bi interesi turističke organizacije bili najbolje zadovoljeni kada bi potencijalni turisti u velikom broju bili dobro obaviješteni prije posjete o svim potencijalnim nukleusima. Širi cilj promotivnih aktivnosti regionalnih i nacionalnih turističkih organizacija, u hijerarhijskom smislu, je stvaranje primarnih nukleusa. Ali neke vrste turističkih iskustava mogu biti ugodnije jer uključuju tercijarni nukleus, nešto što je otkrio pojedinac." (Leiper, 1990:374)

Odluka koju atrakciju posjetiti izuzetno zavisi od generisanja markera, odnosno informativnih priloga putem medija koji utiču na turiste prije nego što krenu na putovanje – u ovom slučaju osloniću se na sekundarne podatke TO Kotora i NTO-a, uključujući brošure, televizijske reklame i internetski marketing, da sprovedem svoje istraživanje. Osim toga, prema Leiperu, odvojeni markeri sastoje se od tranzitnih markera i zavisnih markera, jer izvori informacija i marketinga na putu i u nukleusu doprinose formiranju sistema turističke atrakcije. Svi ovi elementi formiraju sistem privlačenja koji se sastoji od nukleusa ili klastera nukleusa. To znači da je lokalitet svjetske baštine skup nukleusa i da je oznaka lokaliteta svjetske baštine istovremeno jedan od njegovih generišućih markera.

Leiper (1990, 379) tvrdi da je veza između faktora „privlačenja" i „guranja" veoma važna jer bez očekivanja turista

da će njihove posebne potrebe biti zadovoljene, nema motivacije da posjete lokalitet. Međutim, faktori „privlačenja“ su individualni i teško ih je definisati. Ipak, postoje mnoge teorije o motivaciji turista. Na primjer, Dann (1977) objašnjava da turisti putuju zbog svoje unutrašnje potrebe za fantazijom i bijegom, odnosno socio-psiholoških koncepata „anomije” i „pojačanja ega”. Ozel i Kozak (2012) identifikovali su pet različitih motivacionih grupa za kulturni turizam, označenih kao „Tragači za opuštanjem”, „Tragači za sportom”, „Orijentisani na porodicu”, „Osobe koje bježe u fantaziju“ i „Tragači za postignućima i autonomijom”. Poria i dr. (2004) prepoznaju tri motivacije grupa turista posjetilaca nasljeđa: „iskustvo baštine“ (emocionalno), „učenje istorije“ i „rekreativno iskustvo“ (turisti koji se ne interesuju za nasljeđe). Na osnovu ranijih teorija, Li i dr. (2008: 311) prave razliku između „turista na lokalitetima baštine“ i „turista baštine“. Prva grupa se odnosi na širok spektar turista – onih koji ne stiču nikakvo znanje i motivaciju za nasljeđe niti cijene vrijednosti nasljeđa i koji doprinose pretrpanosti. Svako zadužen za upravljanje lokalitetom svjetske baštine treba da nastoji da privuče turiste baštine promocijom kvaliteta i vrijednosti nasljeđa i narativa, a ne samo njegovih atraktivnih vizuelnih komponenti. Posljedično, standardizacija potreba i želja, koja je postala jedna vrsta novog kategoričkog imperativa, rezultira ujednačenošću kulture, umjetnosti, odijevanja, itd. Kako smatra Kajtez (2003: 93), postoji namjera da se bezobličan totalitarizam učini sinhronizacijom. Ova uniformnost u pogledu marketinga lokaliteta svjetske baštine postaje sve očiglednija.

Sadiki (2012) preporučuje sljedeće strategije za marketing održivog turizma: demarketing, selektivna promocija, razvijanje svijesti o brendu, saradnja agencija i saradnja između korisnica, strategija cijena i održivost marketinga. Lokalitet svjetske baštine može se zloupotrebiti ako se ovi principi ne poštuju. Demarketing, kao upravljački alat za kontrolu broja i vrste posjetilaca u području, ne koristi se pravilno u Prirodnom i kulturno-istorijskom području Kotora, s obzirom na uticaj prekomjernog turizma. Fullerton, McGettigan i Stephen (2010) preporučuju pet strategija demarketinga: edukacija potencijalnih posjetilaca o očuvanju lokaliteta, privlačenje određene vrste posjetilaca, kao što su savjesni posjetioci, promovisanje alternativnih destinacija, korišćenje sezonskih rasporeda pristupa i ograničavanje ili limitiranje pristupa osjetljivim područjima. Selektivnu promociju treba koristiti kako bi se kontrolisala pristupačnost, odvratila pažnja turista od nekih područja ili ohrabrila posjeta van sezone. Svijest o brendu može se razviti jednostavno promovisanjem naslova i logotipa lokaliteta Svjetske baštine UNESCO-a. Sve u svemu, Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora koristi ovaj i druge tradicionalne marketinške alate.

4.3.3. Tumačenje lokaliteta svjetske baštine

U cilju ocjene kvaliteta dosadašnjeg tumačenja Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora, uporedićemo vrijednosti sadržane u Nominacionom dosijeu za Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora (3 BUR XI.19 – Odluka, 1979) sa postojećim markerima u turističkom diskursu u Crnoj Gori. Sprovešću ovo istraživanje sa ciljem da shvatim na koji način, kako tvrde Tucker i Carnegie, vrijednosti oznake lokaliteta svjetske baštine odražavaju način na koji se lokalitet uokviruje i predstavlja za turizam (Gao i dr, 2019: 2). Svrha ove studije nije samo da se mapiraju razlike između to dvoje u materijalnom smislu, već i da se osvijetle i dubinski narativi i tumačene vrijednosti.

U slučaju lokaliteta svjetske baštine, pojam „ServiceScape“ (koji je Bitner 1992. definisao kao moć fizičkih i nematerijalnih karakteristika mjesta da utiču na korisnike) je i proizvod i usluga. Da bi se izbjeglo svođenje na jedan proizvod, veoma je važno interpretirati sve njegove kulturno-istorijske slojeve. Na osnovu Poperove teorije o hipotezi o tri svijeta, Berthon i dr. (2009) razlikuju tri sfere artefakata: fizičku, subjektivnu i intersubjektivnu. Prva je fizička ili opipljiva; druga je iskustvo i znanje posmatrača o tome, kao i istorija i zajednička značenja; a treća je kolektivno pamćenje i sveobuhvatnost artefakta (teorije, priče, mitovi i društvene institucije). Berhton i dr. (2009) tvrde da se svaka od ovih sfera mora uzeti u obzir da bi se razumio artefakt. Denisu Byrne (2009: 231) tvrdi da zanemarivanje društvenog konteksta, značenja i angažmana destinacije rezultira deformacijom mjesta, svodeći mjesto na „stvari minus osjećaji“. Da bi ocijenili kvalitet prezentacije, posebno prezentaciju lokaliteta svjetske baštine od strane vodiča, treba se osvrnuti na Tildenovih šest osnovnih principa interpretacije (kao što je navedeno u Lohmann i Panosso Netto 2008:63). Iako su Tildenovi principi prvobitno bili fokusirani na prirodno nasljeđe, sa razvojem tehnika i konceptualnih rasprava, proširen su na tumačenje kulturnog nasljeđa:

„1. Svaka interpretacija koja na neki način ne povezuje ono što se prikazuje ili opisuje sa nečim unutar ličnosti ili iskustva posjetioca biće sterilna.

1.Informacija, kao takva, nije tumačenje. Tumačenje je otkrovenje zasnovano na informacijama. Ali to su potpuno različite stvari. Međutim, sva tumačenja uključuju informacije.

2.Tumačenje je umjetnost koja spaja mnoge umjetnosti, bilo da su predstavljeni materijali naučni, istorijski ili arhitektonski. Svaka umjetnost je u određenoj mjeri poučna.

3.Glavni cilj tumačenja nije pouka nego provokacija.

4.Tumačenje treba da ima za cilj da predstavi cjelinu, a ne dio, i da se obraća cjelini, a ne bilo kojoj fazi.

5.Tumačenje upućeno djeci (recimo, do 12 godina) ne treba da bude razvodnjavanje prezentacija za odrasle, već treba da slijedi fundamentalno drugačiji pristup. Da bi bilo najbolje, biće potreban poseban program.’’

Tildenov prvi princip odnosi se na povezivanje sadržaja tumačenja sa ličnošću i iskustvom posjetioca. U domenu tumačenja nasljeđa, moglo bi se odnositi na povezivanje prošlih priča i značenja sa njihovim sličnostima i razlikama u sadašnjosti. Prema studiji HISA (Cenderello, 2015: 10) postoji niz procesa koji doprinose transformaciji kulturnog nasljeđa u turističke atrakcije. Ovi procesi mogu poslužiti i kao načini povezivanja nasljeđa sa posjetiocima. Na primjer, možete to učiniti mitom, isplesti oko toga priču, naglasiti njegovu različitost, povezati prošlost sa sadašnjošću i, ako je moguće, ugraditi elemente trijumfa, spektakla i fantazije tako da se spektakularni aspekt može istaknuti u odnosu na druge aspekte atrakcije baštine. Stoga se čak i nasljeđe mora uklopiti u društvo spektakla kako ga definišu Debord i Adams (2021) kao pojam koji paralizuje istoriju, potiskuje istoriju u stvarnom vremenu i stvara lažnu percepciju vremena. Međutim, ne može se zanemariti činjenica da je društvo danas naviklo na spektakle, pa je umjerena zabava kroz tumačenje veoma efikasan način edukacije o baštini. Timothy (2021: 422) upućuje da neki od najefikasnijih savremenih kanala pružanja takozvane „obrazovne zabave“ uključuju humor, visokotehnološke medije i rekonstrukcije. Ipak, potreban je oprez, jer možda je najveća poteškoća u pružanju zanimljivog i privlačnog edukativnog materijala pronaći balans između, sa jedne strane, kiča, a sa druge nerazumljivog i dosadnog tumačenja. Osim toga, fragmentaciju u tumačenju treba minimizovati u najvećoj mogućoj mjeri. Drugi princip naglašava važnost obrade znanja, stalne potrage za novim značenjima i traženja dublje simbolike. Donaire (2008) tvrdi da je jedini diferencirajući element u turističkom iskustvu sposobnost čitanja i tumačenja kulturnog koda posjećenog mjesta. Ovo bi se moglo povezati sa terminom sintetika Ervina Panovskog (1975: 29). Intuicija, pojam je koji simbolizuje sposobnost korisnika umjetnosti da „čitaju“ umjetničko djelo na simboličkom nivou – sposobnost koja zavisi od mašte i koju bi podjednako mogli razviti i laici i stručnjaci. Sintetička intuicija jednako je važna kada se radi o tumaču i turistima. Čak i Nuryanti (1996: 253), baš kao i Tilden u svom trećem principu, dodaje umjetničku vrijednost tumačenju i naglašava:

> „Tumačenje nije samo opis fizičkih činjenica i opipljivih elemenata: ono se kreće u područja duhovne istine, emocionalnog odgovora, dubljeg značenja i razumijevanja. Značenje leži u posmatraču ili učesniku (tj. turisti), a nije neko objektivno svojstvo svojstveno samom objektu.’’

Baš kao i umjetnost, kako navodi Tildenov četvrti princip, tumačenje treba da bude utilitarno, treba da provocira posjetioca na promišljanje ili pokretanje drugih pozitivnih radnji kod posjetioca, kao što su uvažavanje i želja da se očuva nasljeđe za buduće generacije. Peti princip mogao bi poslužiti kao kritičar postmodernog tumačenja, naglašavajući degradaciju fragmentacije u procesu pripovijedanja i predstavljanja. Posljednji princip odnosi se na važnost adekvatnog tumačenja prilagođenog djeci, kao i na važnost emocionalne inteligencije i kognitivnih i upravljačkih vještina tumača u procesu tumačenja.

4.4. PRIRODNO I KULTURNO-ISTORIJSKO PODRUČJE KOTORA KROZ SADRŽAJ TURISTIČKOG MATERIJALA I TURISTIČKU PROMOCIJU

4.4.1. Opšti pregled vodiča, knjiga i e-turističkih sadržaja o Prirodnom i kulturno-istorijskom području Kotora

Postoji mnogo publikacija u kojima se Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora opisuje zajedno sa drugim gradovima na primorju ili u kontekstu cjelokupne turističke ponude Crne Gore. Iako je Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora bolje objašnjeno u brošurama posvećenim samo ovom području, moralo je biti predstavljeno i u brošurama cijele Crne Gore, s obzirom da se više od 70% cjelokupnog crnogorskog spomeničkog fonda nalazi u ovom području. Međutim, u ovim publikacijama, ono je najčešće nedovoljno

opisano kada je u pitanju njegova izuzetna univerzalna vrijednost.

Samo rijetke publikacije posvećene ovom području predstavljaju njegovu izuzetnu univerzalnu vrijednost u potpunosti i na dobar način. Vjerovatno jedan od najistaknutijih doprinosa promociji i tumačenju Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora u turističkom, ali i akademskom domenu, dao je dr. sc. Milenko Pasinović. Veliki dio Pasinovićevog opusa posvećen je prikazu ovog kraja u dubinu i širinu i možda najpotpunije predstavlja izuzetnu univerzalnu vrijednost ovog kraja. U svojim monografijama i vodičima u izdanju TO Kotor, on detaljno opisuje istoriju, kulturu, umjetnost, prirodu i druge vrijednosti Boke Kotorske. Neke od ovih publikacije su: Kotor: Svjetski spomenik kulturne i prirodne baštine (Pasinović, 2016, 2015, 2014, 2013, 2012, 2011, 2010, 2007), u dužem ili kratkom izdanju, od 2007. do 2018. godine. Osim toga, monografije KOTOR – Simbioza prirode i čovjeka (Pasinović, 2017), Područje Kotora na Listi svjetske prirodne i kulturne baštine UNESCO-a (Pasinović, 2001) i KOTOR, Vjekovi čuvani za budućnost (Pasinović, 1989) čine narative koji uglavnom objašnjavaju i opisuju izuzetnu univerzalnu vrijednost ovog područja. Iako su Pasinović i nekoliko drugih stručnjaka radili na istraživanju, objavljivanju i širenju svijesti o izuzetnoj univerzalnoj vrijednosti Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora, njegove vrijednosti su previše segmentirane i mnoge od njih su preskočene u većini turističkih i edukativnih materijala. Zbog nedovoljnog i neodgovarajućeg korišćenja Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora u turističke svrhe, od strane institucionalnih donosilaca odluka, civilni sektor imao je važnu ulogu u promociji i procesima tumačenja ovog područja, obično uz finansijsku i drugu podršku državnih institucija kao što je Ministarstvo kulture, lokalne turističke organizacije ili NTO. Kao rezultat ankete koja je u okviru projekta EXPEDITIO – Upoznajmo da bismo čuvali pokazala nedostatak znanja o izuzetnoj univerzalnoj vrijednosti Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora među građanima i turistima (EXPEDITIO, 2021,13. jun), objavljena je knjiga i mapa Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora kao lokaliteta Svjetske baštine UNESCO-a. Ova publikacija sažima višedecenijska istraživanja kulturnog i prirodnog nasljeđa ovog područja i, pored Pasinovićevih publikacija, predstavlja najinformativniju publikaciju o izuzetnoj univerzalnoj vrijednosti ovog područja.
Kada je riječ o pisanim generišućim i obližnjim markerima Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora, u većini publikacija dovoljno su promovisani samo Stari grad Kotor i grad Perast. S obzirom da su Stari grad Kotor i grad Perast najdostupniji i najaktivniji u procesima informacionih kanala, ova mjesta mogu se posmatrati kao primarni nukleusi ili djelovi turističke atrakcije zbog čega su se turisti odlučili da posjete tu atrakciju. Kada je riječ o Nominacionom dosijeu za Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora (3 BUR XI.19 – Odluka, 1979), gradovi koji su se izdvojili su i Kotor i Perast. Oni su u ovom dokumentu prikazani kao primjeri najkarakterističnijeg i najautentičnije očuvanog malog gradskog uređenja, dobro prilagođeni svom lokalitetu i okruženi visokokvalitetnom arhitekturom. Narativ promocije ovih mjesta uglavnom je isti kao i narativ dokumenta. U Nominacionom dosijeu (3 BUR XI.19 - Odluka, 1979:4) Stari grad Kotor, njegovi bedemi i tvrđava Sveti Ivan opisani su kao najvažniji i najimpresivniji dio gradsko monumentalnog okruženja'. Osim toga, naglašeno je postojanje 30 crkava, od kojih je istaknuto pet (Sv. Luka, Sv. Ane, Sv. Marije, Sv. Pavla i Sv. Tripuna), kao i grupa od dvanaest trgova sa opisom svakog. Perast je opisan kao vrhunac baroknog stila na jugoslovenskom primorju. Pominju se sahat-kula Crkve Sv. Nikole iz 17. vijeka, palate, ostrva Gospe od Škrpjela sa svojom izuzetnom galerijom slika i Sveti Đorđe sa benediktinskom opatijom iz 12. vijeka. .

Slika 4- Stari grad Kotor; Izvor: pexels.com

Prisustvo sekundarnog nukleusa može se uočiti u okolnim naseljima koja se obično samo pominju u promociji, a ponekad se uopšte ne promovišu, kao atribut koji je dobro poznat posjetiocu prije posjete, ali nije značajan u procesu donošenja odluka. Područje koje okružuje Kotor pominje se gotovo u svakom vodiču, sa varijacijama u navedenim mjestima i količini podataka o njima. Kao rezultat toga, u glavnoj zaštićenoj zoni Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora postoji toliko neiskorišćenih i nepromovisanih turističkih

Slika 5: Kotorski bedemi; Izvor: flickr.com

potencijala. Okolna naselja Kotora imaju jednak značaj u izuzetnoj univerzalnoj vrijednosti Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora kao i njegov Stari grad i treba ih podjednako dobro promovisati u turističkom diskursu. Prema Nominacionom dosijeu za Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora (3 BUR XI.19 – Odluka, 1979: 3) „gradovi i sela, po veličini, koji čine područje Kotora sačinjavaju deset karakterističnih kompleksa koji su povezani u gotovo neprekinuti lanac: Dobrota, Orahovac, Risan, Perast, Morinj, Kostanjica, Stoliv (Gornji i Donji), Prčanj, Muo i Škaljari. Nominacioni dosije za Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora posebno ističe jedinstven urbani i kulturni karakter Perasta, Dobrote, Prčanja i Stoliva, kao i njihovu vjersku i stambenu arhitekturu i muzeje. Međutim, opis naselja u Pasinovićevim publikacijama veoma je detaljan u odnosu na neke druge vodiče koji obraćaju pažnju na okolna naselja. Najuobičajeniji i dominantan narativni obrazac sastoji se od pominjanja Morinja, kratkog opisa Risna kao najstarijeg naselja na ovim prostorima i lokaliteta rimskih mozaika, Peraštanskih ostrva, Starog grada Kotora (njegovih crkava, Katedrale Svetog Tripuna i palata) i Prčnja, naglašavajući njegovu katoličku Crkvu rođenja Djevice Marije. Taj narativ mogao se vidjeti u mnogim brošurama o Crnoj Gori, na primjer u brošurama Crna Gora (Bosnić, 2005) i Črna Gora: turistički vodnik (Majstorović, 2007). Ponekad se samo pominju naselja na obali, bez objašnjenja njihove vrijednosti, kao u brošuri Crna Gora, plavi Jadran i nacionalni parkovi (Jovanović ur., 2007).

Nadalje, većina vrijednosti ovog područja su tercijarni nukleusi ili atributi za koje posjetioci nijesu prije znali, ali su ih otkrili nakon dolaska na odredište. Na primjer, zaštitna zona Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora uopšte se ne promoviše. EXPEDITIO je istakao značaj naselja u zaleđu zaliva u publikaciji i mapi Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora na Listi svjetske baštine UNESCO-a, kao i drugim projektima, posebno mapama i kulturnim stazama i rutama. Kroz projekat Staze kroz svjetsku baštinu ova organizacija imala je za cilj da unaprijedi turističku ponudu ovog kraja podsticanjem alternativnih vidova eko/aktivnog i kulturnog turizma (na otvorenom, planinarski, ruralni, itd). Na primjer, mapirali su mrežu pješačkih staza i puteva koji povezuju primorska naselja sa naseljima na brdu, od kojih su neka izgrađena kao dio odbrambenog sistema. Takođe, veoma značajna publikacija koja se odnosi na nedovoljno promovisane dijelove Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora je publikacija Susret kultura (Carkadžić i Mujkić, 2019).

U nekim publikacijama elementi ili granice Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora pogrešno su opisani, kao što je tvrdnja da je samo Stari grad Kotor naveden kao lokalitet svjetske baštine u Priručniku za putnike Crne Gore (Zolak i dr., 1999). U publikaciji u izdanju Porto Montenegro, elitnog odmarališta u Tivtu, Visit Montenegro (Shore i Vukičević, 2014.) koja je fokusirana na potrošačka iskustva u Crnoj Gori, kao što su restorani, hoteli, noćni život, događaji, itd, samo se pominje istorija Boke i tu je navedena ne mala materijalna greška – istorija Boke počinje u 12. vijeku nove ere sa slovenskim plemenima. Često se iznose i greške oko imena crkava ili autora, kao što je zamjena Gospe od Škrpjela za Gospu od Škaljara, ili Tripa Kokolja za Petra Kokolja, kao u publikaciji Kroz Srbiju i Crnu Goru (Stevanović, 1995), što pokazuje nedovoljno znanje. Prije crnogorske nezavisnosti, neke publikacije o Srbiji i Crnoj Gori marginalizovale su crnogorsku kulturu. U publikaciji Kroz Srbiju i Crnu Goru (Stevanović, 1995) istorija i kulturni potencijal Srbije veoma su dobro opisani, dok je od ukupno 750 strana samo 40 posvećeno Crnoj Gori. Činjenica je da u vodičima i brošurama koje opisuju cijelu Crnu Goru, a koje treba sažeti da bi se zadržala pažnja čitalaca, nema mjesta za detaljniji opis Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora. Međutim, u mnogim publikacijama o Crnoj Gori u turističkom domenu ovo područje opisuje se na osnovu narativa koji su predstavljeni u publikacijama koje se odnose samo na ovaj region.

Sve u svemu, trebalo bi postojati više odvojenih markera koji se sastoje od tranzitnih markera i susjednih markera, kao izvora informacija i marketinga na putu i u nukleusu, koji bi se mogli prepoznati u informativnim tabelama ili ekranima osjetljivim na dodir. Još jednom da napomenemo da posebno oni sa objašnjenjima ili oznakama lokaliteta svjetske baštine UNESCO-a nijesu istaknuti. Osim toga, treba da postoje atraktivniji i savremeniji generišući markeri, posebno markeri e-turizma. I na internetu nedostaje informacija o ovom području i njegovoj izuzetnoj univerzalnoj vrijednosti. To obično unosi dimenziju fantazije u narativ o Kotoru, sugerišući da bi Kotor mogao da posluži kao simulakrum prošlih vremena koji bi, snagom mašte, mogao učiniti da se posjetilac osjeća kao da je u srednjem vijeku.

4.4.1.1. Istorija i kulturni život Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora

Uopšteno govoreći, neki turistički materijali o Prirodnom i kulturno-istorijskom području Kotora pružaju odlična objašnjenja praistorije. Ipak, njeno tumačenje moglo bi biti sveobuhvatnije kada su u pitanju legende ili za sadašnjost relevantnije poređenjem običaja tog vremena sa današnjim. Osim toga, prisustvo različitih kultura na ovom prostoru, kao što su Rimljani, Sloveni i Avari, Vizantija, Duklja i Zeta, Raška, Austro-Ugarska, Bosna, Mletačka republika, Austrija, Rusija, Francuska, itd, kao i ostatke ovih kultura – hramove, velike građevine, vile, puteve, natpise, stele, itd, treba bolje objasniti, kao što to i predlaže Nominacioni dosije za Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora (3 BUR XI.19 – Odluka, 1979). Međutim, novija istorija ovog kraja, politički put Crne Gore od 1918. godine, u Pašinovićevim publikacijama opisana je neutralnim tonom i sažeto. To je veoma značajno s obzirom da je ovaj istorijski proces osjetljivo pitanje u današnjoj Crnoj Gori. Politička istorija Crne Gore često se opisuje u turističkim vodičima, ali se osjetljive teme često izostavljaju.

Pregledom turističkih materijala, zaključujem da je kulturni život Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora detaljnije opisan od obnavljanja nezavisnosti Crne Gore 2006. godine. Turistički materijali nakon 2006. godine posvećuju više pažnje elementima Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora kao što su zanati, umjetnost, književnost, intelektualci, pomorstvo, itd. Iako se dosta pažnje poklanja kulturnom životu Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora, a posebno njegovim umjetničkim i zanatskim radovima, imena ključnih stvaralaca, umjetnika i utemeljivača izuzetne univerzalne vrijednosti Kotora, koja se pojavljuju u Nominacionom dosijeu za Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora, često se zanemaruju. Međutim, u pojedinim turističkim materijalima opisani su i drugi segmenti umjetnosti i zanata koji se ne pominju u ovim dokumentima, što ukazuje da ovaj dokument nije bio presudan za promociju narativa ove sfere Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora.

Sa druge strane, pomorski, saobraćajni razvoj i turizam i njihov značaj u istoriji ovog mjesta opisani su u gotovo svakoj publikaciji. Pasinović opisuje i dio nematerijalne baštine kao što je Bokeljska mornarica, kao i tradicionalne manifestacije poput Fašinade i Bokeljske noći. U publikaciji Crna Gora: istorija, kultura, umjetnost, prirodne karakteristike, turizam (Gregović, 2015), pominje se disonantno kulturno nasljeđe koje podsjeća na Drugi svjetski rat, poput ubijanja u logoru Mamula ili paljenja naselja Gornji Orahovac i Ljuta, kao i zemljotresa 1979. godine. Međutim, mnogi kulturni slojevi ovog kraja su zanemareni, uključujući jevrejske i turske kulturne uticaje.

Slika 6: Ikona Crkve Gospa od Škrpjela
Izvor: flickr.com

Slika 7: Kotor
Izvor: flickr.com

4.5. POGLEDI LOKALNIH AKTERA O ODNOSU IZMEĐU TUMAČENJA NASLJEĐA I TURIZMA

Navedeni teorijski koncepti poslužili su kao osnova za upitnike usmjerene na mapiranje mjesta, narativa i problema u promociji i tretmanu Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora. Istraživačke publikacije i turistički materijal predstavljali su sjajnu pripremu za moje razumijevanje dominantnih narativa i nedostataka u institucionalnoj promociji ovog kraja, kao i vođenju tura. U procesu intervjuisanja učestvovali su brojni ispitanici različitih specijalnosti:

•Zoran Živković, bivši direktor i sadašnji službenik TO Kotor

•Dragana Samardžić, menadžer i PR TO Kotor

•Zorica Čubrović, penzionisana službenica Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika Kotor

•Aleksandra Kapetanović, arhitekta i konzervator, jedna od osnivača NVO EXPEDITIO, jedna od učesnica u pisanju Plana upravljanja za Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora, kao i članica Upravnog odbora Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora.

•Jelena Dujović, stručnjak za turistizam i vodič

•Nataša Tomičić, vodič

4.5.1. Dominantni narativi o lokalitetu svjetske baštine

Donosioci odluka svjesni su dominacije Starog grada Kotora i grada Perasta u turističkom i promotivnom domenu Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora. Ipak, čini se da imaju senzibiliteta i planova za turistički potencijal drugih mjesta i okolnih naselja. Ipak, decenijama se gotovo ništa nije promijenilo u promociji ovog kraja. Kao rezultat toga, Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora prepoznatljivo je po Starom gradu Kotoru i gradu Perastu, dok su mnoga mjesta zanemarena u turističkom diskursu. Zbog kratkog vremena koje turisti provode ovdje, kako je napomenuo Samardžić, Stari grad Kotor i grad Perast istaknuti su kao glavne teme vođenih tura.

Prema riječima svih učesnika intervjua, Stari grad Kotor i grad Perast jedina su mjesta na ovim prostorima koja su adekvatno promovisana. Međutim, prema Živkovićevim riječima, TO Kotor je oduvijek imala namjeru

da promoviše i druge lokalitete poput risanskih mozaika. Kada su u pitanju drugi lokaliteti sa turističkim potencijalom, rekao je da „Vrijeme jednostavno nije radilo u njihovom interesu, da ih oblikuju kao turistički atraktivne.“ Objasnio je da su Opština Kotor, kao i TO Kotor, kao što je naglašeno u Strateškom planu Opštine Kotor, imali ambiciju da razvijaju turističku promociju sljedećih destinacija: Stari crnogorski put za Njeguše, Palata Ivelić u Risnu, risanski akvatorij koji obiluje arheološkim vrijednostima, Gornji Stoliv, praistorijski crteži u Lipcima, benediktinsko groblje, različiti vidikovci oko zaliva, austrougarske tvrđave i ilirski tumulus u Grblju. Osim toga, Živković smatra da „Treba više promovisati kamenoplastiku, kotorske arhitekte, klesare, zanatlije.“ Zorica Čubrović naglasila je da ture sakralnog turizma u kombinaciji sa seoskim turizmom u Grblju mogu biti veoma interesantni turistički proizvodi koji bi doprinijeli turističkoj ponudi područja.

Živković prepoznaje još veći turistički potencijal područja:

> „Kotor ima konzervativne stavove prema promociji. Činjenica da su naši mehanizmi uticaja veoma suženi u procesima donošenja odluka o kulturnoj politici, njenim standardima kvaliteta i administrativnim odgovornostima razlog su što smo demotivisani za promjene.’’

4.5.2. Nedostatak vremena, turisti traži brze i najistaknutije lokalitete

Prema riječima Dujovića i Tomičića, najpopularnije ture vezane su za Stari grad Kotor i grad Perast. Najčešći obilazak je tura Loko Kotor, koja traje 30 do 45 minuta oko Starog grada. Međutim, ni ova tura, posvećena samo Starom gradu Kotoru, to ne objašnjava u potpunosti, već zanemaruje mnoga mjesta i vrijednosti unutar bedema zbog kratkog trajanja. Ovo je uslovljeno činjenicom da veliki broj turista dolazi u Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora samo na jedan dan, tako da nema vremena za opisivanje svih turističkih potencijala ovog kraja. Dostupne su i druge ture, ali se one veoma rijetko organizuju. Čak i ako postoje druge ture, kao što je planinarenje do Svetog Ivana, obično ih iniciraju turisti i najčešće se odnose na ture u privatnoj režiji. Međutim, tumačenje vodiča uslovljeno je ne samo vremenom već i zakrčenjem saobraćaja. Osim toga, vodiči se trude da njihovo tumačenje bude zanimljivo turistima, da izazovu njihovu maštu i da se prilagode posjetiocima i njihovim željama. To znači da se njihovo tumačenje odnosi na svaki Tildenov princip osim onog o tumačenju cjeline, a ne dijela, ali to je nešto što je uslovljeno nedostatkom vremena. Kratak vremenski period koji turisti provode u Prirodnom i kulturno-istorijskom području Kotora, kao i njihova interesovanja, doprinose stvaranju narativa o istoriji ovog kraja. Većina ljudi koji ovdje dolaze ne znaju ništa o istoriji Balkana, pa im je to teško objasniti ili ih ta tema uopšte ne zanima. Dujović ističe da „turisti nemaju velika očekivanja i da nijesu upoznati sa istorijom i kulturom ovog prostora“, što govori da je kulturni potencijal ovog kraja zanemaren i nedovoljno promovisan. Navodi da neki turisti misle da su u Grčkoj kada dođu brodom jer im Crna Gora ništa ne znači, za nju nijesu čuli ranije.

4.5.3. (Ne)adekvatna turistička strategija

Kapetanović naglašava da:

> „Treba formirati novu turističku strategiju Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora koja bi mogla da objedini svo kulturno nasljeđe i kulturne slojeve ovog prostora.’’

Iako TO Kotor kontinuirano procjenjuje tržište, promocija kulturnog turizma je neadekvatna ili čak nikakva. To se dešava zato što Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora nema jasno definisanu turističku strategiju. Iako je Crna Gora ima, turističku strategiju trebalo je efikasnije razvijati. TO Kotor ne funkcioniše u koordinaciji sa NTO Crne Gore. Godinama se žale na koncept promocije divlje ljepote NTO-a i nedostatak osjećaja za kulturni turizam na ovim prostorima. Zaposleni u TO Kotor imaju senzibilitet i svijest o značaju kulturnog turizma, ali su mnogi programi koje su planirali ostali nerealizovani. Opština Kotor trudi se da Kotor pozicionira kao kulturnu prijestonicu Crne Gore i da na pravi način promoviše njegove kulturne vrijednosti. Namjera im je bila da povežu bokeljske kulturne organizacije u jednu, koherentniju cjelinu koja bi mogla iskoristiti kulturni potencijal ovog prostora efikasnije nego što je to do sada bilo moguće. Nedostaje strateška definicija razvojnih ciljeva u skladu sa razvojnim potencijalom. Masovni turizam, krstarenje i turističke namjere usmjerene na profit ključni su problemi koji transformišu i deformišu grad. Međutim, TO Kotor planira da osmisli niz nepromovisanih vrijednosti ovog područja, zbog disperzije broja turista i bolje turističke ponude područja. Izuzetnu univerzalnu vrijednost ovog područja treba bolje promovisati, ali i bolje iskoristiti kako bi se doprinijelo održivom turizmu u ovom području.

Prema riječima Zorice Čubrović:

> „Kada je turizam glavna grana privrednog razvoja jedne zemlje, teško ga je usmjeriti na očuvanje i održivost kulturnog nasljeđa. Ovdje nema dugoročne vizije prirode turističkog proizvoda i da se ista mijenja zavisno od potreba društvenih nedostataka. Nedostaje strateško definisanje razvojnih ciljeva u skladu sa razvojnim potencijalom.’’

Slika 8: Logo NTO Crne Gore;
Izvor: see.montenegro.travel

Kapetanović je naglasila da je „masovni turizam svakako uticao na promociju ovog kraja, konzumerski percepciju grada, trenutnu prezentaciju vrijednosti.“ Čak i zaposleni u TO Kotor zabrinuti su da su:

> „Previše fokusirani na promociju koja bi privukla previše turista koji bi mogli da naškode baštini. Prepoznajemo problem profitno orijentisane promocije i prekomjernog turizma u Starom gradu Kotoru i gradu Perastu.’’

Po njihovom mišljenju, kao i po mišljenju Kapetanović i Čubrović, bolja promocija okolnih naselja mogla bi dovesti do održivog turizma, jer bi mogla dovesti do smanjenja koncentracije turista i disperzije njihovog uticaja na ugrožene tačke kao što su npr. Stari grad Kotor i grad Perast. Kapetanović kaže da se, sa jedne strane, prema njenom mišljenju, vrijednosti Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora zloupotrebljavaju u promociji nekih pogrešnih projekata kao što su Portonovi ili uvala Luštica, kao i da sva ova odmarališta imaju Perast na njihovim reklamama. Sa druge strane, naše institucije treba više da rade na kvalitetnoj promociji ovog područja:

> „Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora u cjelini nije dovoljno promovisano, a njegove prave vrijednosti mogu se prepoznati u kompleksnosti i raznovrsnosti kulturnih slojeva, naselja, puteva, staza, ruralnih zona, zaštitnih zona, prirodnih vrijednosti, austrougarske tvrđave, itd. Sve ove segmente treba više promovisati kako bi se povećala pažnja turista i smanjila njihova koncentracija u Starom gradu Kotoru i gradu Perastu. Međutim, moramo paziti da ne pređemo granice gradskih kapaciteta i prekomjernim turizmom ne narušimo njegove vrijednosti.’’

Živković je istakao i da je turistička strategija koja je bila usmjerena na kruzerski turizam u ovom trenutku izmakla kontroli i da bi trebalo da bude bolje organizovana da bi se grad sačuvao. Čubrović tvrdi:

> „Kruzerski turizam rezultirao je iseljavanjem građana iz Starog grada i pretvaranjem njihovih kuća u hostele, što je najniži stepen iskorišćenosti. Na taj način je degradiran grad, ta najsloženija vizija života, i to je najveća greška koja se mogla učiniti zbog pohlepe. Gradovi treba da žive sa svojim građanima.”

I zaposleni u TO Kotor imaju strah od mogućnosti da:

> „Suvenirnice, restorani i brodovi za krstarenje ne progutaju grad. Čak je i grad počeo da dobija neukusan izgled, a neka mjesta više nijesu prepoznatljiva kao Stari grad. Počeo je da bude previše scenski i sve manje autentičan.”

Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora, kao lokalitet svjetske baštine UNESCO-a i glavna snaga crnogorskog turističkog potencijala, trebalo je da definiše strategiju turizma. Ova teza objašnjava neke korisne strategije koje bi se mogle koristiti u Prirodnom i kulturno-istorijskom području Kotora kako bi se fokusirali na održivi turizam u budućnosti. Na primjer, demarketing, kao upravljački alat koji se koristi za kontrolu broja i vrste posjetilaca, ne koristi se pravilno u Prirodnom i kulturno-istorijskom području Kotora s obzirom na uticaj prekomjernog turizma na ovo područje. Fullerton, McGettigan i Stephen (2010) preporučuju pet strategija demarketinga: edukacija potencijalnih posjetilaca o očuvanju lokaliteta, privlačenje određene vrste posjetilaca, tj. savjesnih posjetilaca, objavljivanje drugih lokacija kao alternativnih destinacija, korišćenje sezonskog rasporeda za pristup i odluka o otežavanju ili ograničavanju pristupa osjetljivim područjima. Selektivnu promociju treba koristiti sa ciljem kontrole pristupačnosti, odvraćanja turista od nekih područja ili podsticanja posjete van sezone. Svijest o brendu može se razviti jednostavnim boljim promovisanjem naslova i logotipa Svjetske baštine UNESCO-a.

4.5.4. Mjesto proglašenja od strane UNESCO-a i izuzetne univerzalne vrijednosti u promociji lokaliteta svjetske baštine

Živković i Samardžić su istakli da je TO Kotor oduvijek imala namjeru da koristi proglašenje od strane UNESCO-a i prirodni i kulturni potencijal ovog kraja kao svoje glavne argumente za prodaju na turističkom tržištu kroz različite promotivne aktivnosti, poput sajmova, publikacija i projekata. Sa druge strane, Kapetanović navodi da:

> „Institucije ne koriste dovoljno proglašenje lokaliteta svjetske baštine od strane UNESCO-a u promociji ovog područja, iako je proglašenje ovog prostora za lokalitet svjetske baštine UNESCO-a veoma važno za turističku atraktivnost Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora."

Kapetanović smatra da TO Kotor i NTO promovišu lokalitet svjetske baštine u Crnoj Gori, da imaju mnogo važnih aktivnosti, ali da je način na koji to promovišu pogrešan i da se prema lokalitetu svjetske baštine UNESCO-a ne odnose pravilno. Tokom saradnje sa TO Kotor, koja je rezultirala brojnim dobrim projektima i publikacijama, shvatila je da zaposleni u ovim institucijama imaju ambicije da unaprijede svoje aktivnosti, ali i da bolje iskoriste kapacitete i znanja nevladine organizacije EXPEDITIO. Međutim, zaposleni u TO Kotor smatraju da je cijelo područje lokaliteta svjetske baštine dobro promovisano. Čubrović, kao i Kapetanović, naglašava da stručnjaci nijesu upoznati sa tim šta je sve uvršteno u lokalitet svjetske baštine UNESCO-a:

> „Suština problema ovog kraja je nesvjesnost značaja lokaliteta svjetske baštine UNESCO-a, izuzetne univerzalne vrijednosti i univerzalnosti ovog prostora, kao i obaveze da se on sačuva. Ljudi obično zaboravljaju da je zaštitna zona jednako važna kao i glavna zona Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora i da je režim očuvanja isti za obje zone. To znači da je svaki cm ovog prostora vrijedan sam za sebe, a ne samo gradovi, grupe zgrada, naselja ili pojedinačne vrijednosti. To je pogrešna percepcija. Cjelokupnost ovog prostora je izuzetna univerzalna vrijednost. Stručnjaci, kao i građani, ne znaju dovoljno o tome."

U prilog tome, zaposleni u TO Kotor priznaju da:

> „Nominacioni dosije za Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora nije uticao na promociju ovog kraja. Zapravo, vjerujemo da ga skoro niko u našem kolektivu nije pročitao. Iskreno govoreći, nijesmo svjesni šta zapravo pokriva izuzetna univerzalna vrijednost ovog područja."

Tomičić, vodič, smatra da:

> „Djelovi Bokokotorskog zaliva, osim Starog grada i Perasta, nijesu dovoljno uređeni i atraktivni za turiste i ništa od toga ne zaslužuje da se pokaže turistima. Najbolje je već promovisano."

Razloge za slične situacije Kapetanović nalazi u nedostatku stručnih aktivnosti u ovoj oblasti:

> „Smatram da struka nije dovoljno radila na edukaciji i promociji izuzetne univerzalne vrijednosti ovog kraja. Činjenica da smo 40 godina nakon upisa Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora objavili jedinu knjigu koja konkretno mapira šta je dio lokaliteta svjetske baštine i objašnjava proces upisa na Listu lokaliteta svjetske baštine UNESCO-a dovoljno govori o nedostatku informacija u javnosti. Postojala je veoma važna knjiga o ovim temama koju je napisao profesor Pasinović, ali je već distribuirana i nije se mogla naći u javnosti, zajedno sa još nekoliko knjiga. Trenutno je naša knjiga jedina knjiga o ovoj temi koja bi mogla biti dostupna turistima i građanima."

Čini se da je nepoznavanje izuzetne univerzalne vrijednosti Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora uvijek bilo politički indukovano i profitabilno. Kao rezultat toga, pretjerana urbanizacija postala je glavni krivac i evidentan pokazatelj devastacije zaštićenih područja u glavnoj, kao i zaštitnoj zoni. Čubrović podsjeća na komplikacije vezane za procjenu zaštitne zone Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora koja je zvanično prihvaćena 2012. godine:

> „U početku je postojala politička namjera da se samo jedan metar oko glavne zone registruje kao zaštitna zona, ali to UNESCO srećom nije prihvatio. Dogovor je postignut kada su crnogorske političke ličnosti shvatile da UNESCO neće prihvatiti zaštitnu zonu manju od one koja postoji danas. Međutim, doktrina UNESCO-a već je narušena pretjeranom urbanizacijom i turizmom."

Čubrović takođe tvrdi da je devastacija prostora rezultat nepoznavanja izuzetne univerzalne vrijednosti Prirodnog i kulturno-istorijskog područja Kotora:

> „Kao rezultat toga, mnoge kuće, zgrade, privatne investicije kao što su Kostanjica, Luštica Bay, Portonovi su neki od primjera kršenja izuzetne univerzalne vrijednosti ovog područja i skandaloznih, nametljivih, stranih tijela koja se ne proučavaju tako da budu kopča sa kulturnim i prirodnim nasljeđem."

Turizam je indirektno uslovio ovaj problem, s obzirom na to da su objekti većinom turistički apartmani ili kompleksi. Danas, prema Čubrovićevim riječima: „Kotor nema građane, već samo stanove." Kapetanović se nada da će „biti utvrđeno koga treba kriviti za devastaciju ovog prostora i da će odgovorni biti kažnjeni".

BIBLIOGRAFIJA: Danilo Bulatović

1. Abramović, R.; Karadžić, J. (2017). “Palate grada Kotora i grada Perasta”, Pomorski muzej Crne Gore, Kotor

2. Appendini, F. M. (1811). “Memorie spettante ad alcuni uomini illustri di Cattaro”, Antonio Martechini, Ragusa

3. Baldacci, A. (1886). “Le Bocche di Cattaro ed i Montenegrini”, Bologna

4. Bernardy, A. A. (1920). “L’Istria e la Dalmazia, Istituto italiano d’arti grafiche”, Bergamo Braudel, F. (1972), “The Mediterranean”, Collins, St. James’s Place, London

5. Bubalo, H.; Aevie, L.; Mitrović, N.; Petijević, M.; Radulović, M. (2018). BOKA: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, JU Gradska biblioteka i čitaonica Herceg Novi

6. Centar za arhitekturu i urbanizam, (2018). Strategija razvoja kulturnog turizma Crne Gore sa Akcionim planom do 2023. godine, Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore, Podgorica

7. Čubrović, Z. (2003/3). “Ka poznavanju urbanističkog razvoja Perasta”, BOKA: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, JU Gradska biblioteka i čitaonica Herceg Novi

8. Ferrari, M.; Lalošević, I.; Marsetić, R.; Pavićević, R. (2012), “Dalla Serenissima all’aquila bicipite: le basi navali e gli arsenali di Venezia, Pola e Cattaro durante la Grande Guerra”, Biblion, Milano; Regione del Veneto, Mestre, Venezia; Marco Polo System

9. Fotić, A. (2005), “Privatni pivot u srpskim zemljama u osvit modernog doba”, CLIO

10. Gelcich, G. (1880). “Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro”, Zara

11. Jackson T. G. (1887). “Dalmatia, the Quarnero and Istria, with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado”, Clarendon Press, Oxford

12. Kapetanović, A. (2000). “Palata Mazarović u Perastu”, Expeditio, Kotor

13. Kapetanović, A.; Gligorić, B.; Rajić, T. (2019). “Palaces of Boka Kotorska”, EXPEDITIO, Kotor

14. Kapetanović, A.; Gligorić, B.; Rajić, T. (2020). “Perast – The Outstanding Boka Kotorska”, EXPEDITIO, Kotor

15. Kapetanović, A.; Gligorić, B.; Rajić, T. (2019). “Medieval Towns of Montenegro”, EXPEDITIO, Kotor

16. Laković, I. (2018/3-4). “Istorijski zapisi”, Istorijski institut Univerziteta Crne Gore, Podgorica

17. Marchesi, P. (1984). “Fortezze veneziane 1508-1797”, Rusconi, Milano

18. Matvejević, P. (1991). “Breviario mediterraneo”, Garzanti, Milano

19. Modrich, G. (1892). “La Dalmazia romana, veneta, moderna: note e ricordi di viaggio”, L. Roux e C., Torino

20. Naef, P. (2011). “Reinventing Kotor and the Risan Bay, a study of tourism and heritage conservation in the New Republic of Montenegro”, In: European Countryside, September, Geneva

21. Paleari, G. (2018). “AlterItà: saggio sulle culture “italiane” indigene dell’Istria, della Dalmazia, delle Bocche di Cattaro e del Grigioni italiano: vitalità, fragilità e legami”, Edizioni Dino e Fausto Isepponi, Poschiavo

22. RIeger, G. (1977). “In Istria e in Dalmazia con il Lloyd Austriaco: itinerario di un viaggio marittimo tra Trieste e Cattaro”, Del Bianco, Udine

23. Turri, E. (1999). “Adriatico mare d’Europa: la geografia e la storia”, Silvana editoriale, Milano

24. Ulčar, M. (2019). “Equal Rites”: Fragmenting and Healing Bodies in the Early Modern Bay of Kotor, U: Religions, MDPI, Basel – Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Odjeljenje za istoriju umjetnosti

25. Viscovich, F. (1898). “Dalla caduta della Reppublica Venta al ritorno degli Austriaci”, Tipografia del Lloyd Austriaco, Trieste

26. Vuković, N. (1996). “Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka”, Obod, Cetinje

IZVORI FOTOGRAFIJA I ILUSTRACIJA

Slika 1: Mapa Zapadnog Balkana XVI vijeka sa položajem grada Perasta u današnjoj Crnoj Gori (Autor)

Slika 2: Mapa Bokokotorskog zaliva pod zaštitom UNESCO-a od 1979. godine https://unescomontenegro.com/ (posljednji put pristupljeno 15. januara 2021)

Slika 3: https://maps.arcanum.com/en/map

Slika 4: Extract from Molino Atlas of the Venetian States British Library [Izvod iz Molino atlasa Mletačkih država Britanske biblioteke], London, Ujedinjeno Kraljevstvo (Tab 6, Vol. 4, p. 16)

Slika 5: G. RIeger, In Istria e in Dalmazia con il Lloyd Austriaco: itinerario di un viaggio marittimo tra Trieste e Cattaro, Udine: Del Bianco, 1977, pp. 1-57

Slika 6: Detaljni plan iz 2011. godine, Opština Kotor, str. 6 grafičke dokumentacije

Slika 7: https://it.m.wikipedia.org/wiki/File:Perasto,_citta_fedelissima_e_valorosa_-_Coronelli_Vincenzo_-_1688.jpg (posljednji put pristupljeno 20. aprila 2023)

Slika 8: Autor

Slika 9: Autor

Slika 10: Autor

Slika 11: Autor

Slika 12: Autor

Slika 13: Autor

Slika 14: Autor

Slika 15: Autor

Slika 16: Autor

Slika 17: Autor

Slika 18: Autor

Slika 19: Autor

Slika 20: Autor

Slika 21: Autor

Slika 22: Autor

Slika 23: Autor

Slika 24: Autor

BIBLIOGRAFIJA: IVANA MILOJKO

1. Albert, M. (2015). ''Mission and Vision of Sustainability Discourses in Heritage Studies'' in Perceptions of Sustainability in Heritage Studies (Heritage Studies, 4). Walter De Gruyter GmbH, 2015.

2. Ascaniis, S., Gravari-Barbas, M., Cantoni, L., & De Ascaniis, S. (2018). Tourism Management at UNESCO World Heritage Sites. Università della Svizzera italiana.

3. Ashworth, G. J. (2008). In search of the place identity dividend: using heritage landscapes to create place identity. In J. Eyles, & A. Williams (Eds.), Sense of Place, Health and quality of Life (pp. 96 - 185). Ashgate Publishing.

4. Benjamin W. (1935). Umetničko delo u veku svoje teničke reprodukcije. U Jelena Đorđevic (Ur). (2006) Studije kulture –Zbornik (str. 105-136). JP Službeni glasnik.

5. Berthon, P., Pitt, L., Parent, M., & Berthon, J. P. (2009). Aesthetics and Ephemerality: Observing and Preserving the Luxury Brand. California Management Review, 52(1), 45–66. https://doi.org/10.1525/cmr.2009.52.1.45

6. Bitner, M. J. (1992). Servicescapes: The Impact of Physical Surroundings on Customers and Employees. Journal of Marketing, 56(2), 57. https://doi.org/10.2307/1252042

7. Boyd, S. W., & Timothy, D. J. (2001). Developing Partnerships: Tools for Interpretation and Management of World Heritage Sites. Tourism Recreation Research, 26(1), 47–53. https://doi.org/10.1080/02508281.2001.11081176

8. Brajović, S. (2006). U Bogorodičinom vrtu. Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva. PLATO.

9. Brett, D. (1996). The Construction of Heritage (Irish Cultural Studies). Cork University Press.

10. Brodel, F. (1995). MEDITERAN Prostor i istorija. CENTAR ZA GEOPOETIKU.

11. Brogan, D. (1954). The Problem of High Culture and Mass Culture. Diogenes, 2(5), 1–13. https://doi.org/10.1177/039219215400200501

12. Buckley, R. (2004). The Effects of World Heritage Listing on Tourism to Australian National Parks. Journal of Sustainable Tourism, 12(1), 70–84. https://doi.org/10.1080/09669580408667225

13. Byrne D. A critique of unfeeling heritage. In L. Smith and N. Akagawa eds. (2009). Intangible Heritage. Routledge.

14. Canestrini, D. (2016). Evolución del Homo turisticus / The evolution of homo touristicus. Revista CIDOB D'Afers Internacionals, (113), 149-159. Retrieved June 11, 2021, from http://www.jstor.org/stable/24897285

15. Cenderello, A. (2015, June). H.I.S.A. Study Marketing of heritage sites. Interpret Europe. https://interpret-europe.net/

16. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage—World Heritage Committee—Thirty-fourth session (25 July–3 August). WHC-10/34.COM/INF.5F.1. Paris: UNESCO. from

17. Crompton, J. L. (1979). Motivations for pleasure vacation. Annals of Tourism Research, 6(4), 408–424. https://doi.org/10.1016/0160-7383(79)90004-5

18. Crouch, G. I., & Ritchie, J. (1999). Tourism, Competitiveness, and Societal Prosperity. Journal of Business Research, 44(3), 137–152. https://doi.org/10.1016/s0148-2963(97)00196-3

19. Čuburović, Z., Grgurević, J., Lalošević, I., & Kapetanović, A. (2020). Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora na Listi svjetske baštine UNESCO-a (Prvo izdanje). EXPEDITIO Centar za održivi prostorni razvoj.

20. Dann, G. M. (1977). Anomie, ego-enhancement and tourism. Annals of Tourism Research, 4(4), 184–194. https://doi.org/10.1016/0160-7383(77)90037-8

21. De Ascaniis, D. Gravari-Barbas M. And Cantoni L. Eds. (2018) Tourism management at UNESCO World Heritage Sites. UNESCO UNITWIN Network "Culture Tourism and Development". Lugano Università della Svizzera italiana.

22. De Fauconberg, A., Berthon, P., & Berthon, J. P. (2017). Rethinking the marketing of World Heritage Sites: Giving the past a sustainable future. Journal of Public Affairs, 18(2), e1655. https://doi.org/10.1002/pa.1655

23. Donaire, J.A. (2008). El turisme cultural. Entre l'experie`ncia i el ritual. Bellcaire d'Emporda`: Edicions Vitel.la. In Galí-Espelt, N. (2012). Identifying cultural tourism: a theoretical methodological proposal. Journal of Heritage Tourism, 7(1), 45–58. https://doi.org/10.1080/1743873x.2011.632480

24. Elliott, M. A., & Schmutz, V. (2012). World heritage: Constructing a universal cultural order. Poetics, 40(3), 256–277. https://doi.org/10.1016/j.poetic.2012.03.003

25. Falk, J. H., Ballantyne, R., Packer, J., & Benckendorff, P. (2012). Travel and Learning: A Neglected Tourism Research Area. Annals of Tourism Research, 39(2), 908–927. https://doi.org/10.1016/j.annals.2011.11.016

26. Feilden, B., B., & Jokilehto, J. (1998). Management guidelines for World Cultural Heritage Sites (2nd ed.). ICCROM. https://www.iccrom.org/sites/default/files/2018-02/1998_feilden_management_guidelines_eng_70071_light_0.pdf

27. Fellmann, F., & Walsh, R. (2016). From Sexuality to Eroticism: The Making of the Human Mind. Advances in Anthropology, 06(01), 11–24. https://doi.org/10.4236/aa.2016.61002

28. Firat, A.F., & Dholakia, N. (1998). Consuming people: From political economy to theatres of consumption. London: Routledge in Christine Landorf (2009) Managing for sustainable tourism: A review of six cultural World Heritage sites. Journal of Sustainable Tourism, 17 1: 53-70. doi:10.1080/09669580802159719

29. Frey, B. S., & Steiner, L. (2011). World Heritage List: does it make sense? International Journal of Cultural Policy, 17(5), 555–573. https://doi.org/10.1080/10286632.2010.541906

30. Fullerton, L., McGettigan, K., & Stephen, S. (2010). Integrating management and marketing strategies at heritage sites. International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research, 4(2), 108-117

31. Gilmore, A., Carson, D., & Ascenção, M. (2007). Sustainable tourism marketing at a World Heritage site. Journal of Strategic Marketing, 15(2–3), 253–264. https://doi.org/10.1080/09652540701318930

32. UNESCO. (2009, September). Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage (No. 34). https://whc.unesco.org/en/documents/104570

33. ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites. (2008). International Journal of Cultural Property, 15(4), 377–383. https://doi.org/10.1017/s0940739108080417

34. ICOMOS, Charter on the interpretation and presentation of cultural heritage sites, 2008, accessed May 1 2021, http://icip.icomos.org/downloads/ICOMOS_Interpretation_Charter_ENG_04_10_08.pdf

35. Kajtez N. (2003). Postmoderna – Saučesnik zločina. Polja 424, 91-98.

36. Kovijanić,R. (2007) Kotorski medaljoni. Gospa od Škrpjela.

37. Labadi, S. (2013). UNESCO, Cultural Heritage, and Outstanding Universal Value: Value-Based Analyses of the World Heritage and Intangible Cultural Heritage Conventions (N. Altamira Press).

38. Leiper, N. (1990). Tourist attraction systems. Annals of Tourism Research, 17(3), 367–384. https://doi.org/10.1016/0160-7383(90)90004-b

39. Li, M., Wu, B., & Cai, L. (2008). Tourism development of World Heritage Sites in China: A geographic perspective. Tourism Management, 29(2), 308–319. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.03.013

40. Lyotard, J., Bennington, G., Massumi, B., & Jameson, F. (1984). The Postmodern Condition: A Report on Knowledge (Theory and History of Literature, Volume 10) (1st ed.). University Of Minnesota Press.

41. M. Vukčević, N., & Vukčević, N. (2020). Cultural tourism of Montenegro. Volume 5, Issue 4, 5(4), 527–534. https://doi.org/10.26809/joa.5.037

42. MacCannell, D. (2013). The Tourist: A New Theory of the Leisure Class (First Edition, With a New Introduction ed.). University of California Press.

43. Matavulj, S. (2000). Boka i Bokelji. Slobodna Knjiga.

44. Mijović P. (1980). Umetnicko blago Crne Gore. JUGOSLOVENSKA REVIJA. NIO POBJEDA.

45. Naef, P. (2011). Reinventing Kotor and the Risan Bay, a study of tourism and heritage conservation in the New Republic of Montenegro. European Countryside, 3(1). https://doi.org/10.2478/v10091-011-0003-2

46. Nalcaci Ilkiz, A., YAZICIOĞLU, I., YAYLA, O., & SOLUNOĞLU, A. (Eds.). (2019). Postmodern Tourism and Post-Tourist Behaviors [E-book]. In Current Issues in Tourism and Hospitality Management (1st ed., pp. 57–69). SRA Academic Publishing (Strategic Researches Academy). https://www.academia.edu/42952588/Postmodern_Tourism_and_Post_Tourist_Behaviors

47. Nuryanti, W. (1996). Heritage and postmodern tourism. Annals of Tourism Research, 23(2), 249–260. https://doi.org/10.1016/0160-7383(95)00062-3

48. Nye, J. S. (1990). Soft Power. Foreign Policy, 80, 153. https://doi.org/10.2307/1148580

49. Özel, A. H., & Kozak, N. (2012). Motive Based Segmentation of the Cultural Tourism Market: A Study of Turkish Domestic Tourists. Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism, 13(3), 165–186. https://doi.org/10.1080/1528008x.2012.645199

50. Panofski E. (1975). Ikonološke studije – humanističke teme u renesansnoj umjetnosti. Preveo: Svetozar M. Ignjačević. Beograd: Nolit

51. Pasinović M. M. (2001). Područje Kotora na listi svjetske prirodne i kulturne baštine UNESCO. Kotor: Fakultet za turizam i hotelijerstvo

52. Pasinović, M. M. (1989). KOTOR, Vjekovi čuvani za budućnost. SIZ za turizam Kotor

53. Pasinović, M. M. (2007). KOTOR, Spomenik svjetske kulturne i prirodne baštine. Turisticka naklada D.O.O. Zagreb.

54. Pickvance, C. G. (2001). Four varieties of comparative analysis. Journal of Housing and the Built Environment, 16(1), 7–28. https://www.researchgate.net/publication/226593207_Four_Varieties_of_Comparative_Analysis

55. Poria, Y., Butler, R., & Airey, D. (2004). Links between Tourists, Heritage, and Reasons for Visiting Heritage Sites. Journal of Travel Research, 43(1), 19–28. https://doi.org/10.1177/0047287504265508

56. Poria, Y., Reichel, A., & Cohen, R. (2013). Tourists perceptions of World Heritage Site and its designation. Tourism Management, 35, 272–274. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2012.02.011

57. Poria, Y., Reichel, A., & Cohen, R. (2013b). Tourists perceptions of World Heritage Site and its designation. Tourism Management, 35, 272–274. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2012.02.011

58. Report on the international workshop “Advancing Sustainable Tourism at Natural and Cultural Heritage Sites,” Mogao Caves, World Heritage site, China, (26–29 September 2009). Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage—World Heritage Committee—Thirty-fourth session (25 July–3 August). WHC-10/34.COM/INF.5F.1. Paris: UNESCO. http://whc.unesco.org/archive/2010/ whc10-34com-INF.5F.1e.pdf

59. Resta, K. (2017). Geofilozofija Mediterana. Geopoetika.

60. Rodwell, D. (2002). The World Heritage Convention and the Exemplary Management of Complex Heritage Sites. Journal of Architectural Conservation, 8(3), 40–60. https://doi.org/10.1080/13556207.2002.10785326

61. Sadiki, Fouad A., “Sustainable Tourism Marketing Strategies at UNESCO World Heritage Sites” (2012). UNLV Theses, Dissertations, Professional Papers, and Capstones. 1477. http://dx.doi.org/10.34917/3560430

62. Samardžić R. (1983) Veliki vek Dubrovnika. Prosveta.

63. Šijaković, B. (2021). KRITIKA BALKANISTICKOG DISKURSA [E-book]. JASEN. https://www.rastko.rs/filosofija/bsijakovic-balkanistika.html

64. Slović S. Ž. (2019) Bodriarov koncept simulacije u eri masovne kulture. Institut za srpsku kulturu – Priština 49.

65. Smith, L. (2006). Uses of Heritage. Routledge.

66. Šušnjić, Dj. (2014). Teorije kulture. Univerzitet Donja Gorica, Fakultet umjetnosti.

67. Timothy D. J. (2009) Cultural Heritage and Tourism: An Introduction. 2nd Edition. Bristol: Cannel View Publications.

68. Timothy, D. J. (2014). Contemporary Cultural Heritage and Tourism: Development Issues and Emerging Trends. Public Archaeology, 13(1–3), 30–47. https://doi.org/10.1179/1465518714z.00000000052

69. Timothy, D. J. (2021). Cultural Heritage and Tourism: An Introduction (Volume 7) (Aspects of Tourism Texts, 7) (2nd ed.). Channel View Publications.

70. Timothy, D. J., & Nyaupane, G. P. (2009). Cultural Heritage and tourism in the developing word (1st ed.). Routledge, Taylor & Fransis Group.

71. Todorova, M. (2009) Imagining the Balkans. Oxford University Press.

72. Towner, J. (1995). What is tourism’s history? Tourism Management, 16(5), 339–343. https://doi.org/10.1016/0261-5177(95)00032-j

73. Travel & Tourism Economic Impact | World Travel & Tourism Council (WTTC). (n.d.). Economic Impact Report. Retrieved May 5, 2021, from https://wttc.org/Research/Economic-Impact

74. Turisme, O. M., Organització Mundial del Turisme, & World Tourism Organization. (2019). UNWTO Tourism Definitions. World Tourism Organization (UNWTO).

75. Turtinen, J. (2000). Globalising Heritage – On UNESCO and the Transnational Construction of a World Heritage. SCORE (Stockholm Center for Organizational Research), 2000:12, 1–24. https://www.score.su.se/polopoly_fs/1.26651.1320939806!/200012.pdf

76. UNESCO Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. (1972). International Legal Materials, 11(6), 1358–1366. https://doi.org/10.1017/s0020782900055674

77. UNESCO World Heritage Centre. (2016, November 21). International Conference on World Heritage Interpretation held in Republic of Korea. https://whc.unesco.org/en/news/1587

78. UNESCO World Heritage Centre. (2020). Agreement between the government of the Republic of Korea and the United Nations educational, scientific and cultural organization regarding the establishment of the international centre for the interpretation and presentation of the World Heritage Sites under the auspices OF UNESCO (draft). https://whc.unesco.org

79. UNESCO World Heritage Centre. (9 July 2010). Report on the international workshop “Advancing Sustainable Tourism at Natural and Cultural Heritage Sites,” Mogao Caves, World Heritage site, China, 26–29 September 2009.

80. UNESCO. Pilot regional course on Interpretative Planning at World Heritage Properties in Europe: draft concept paper. 2021.

81. Uriely, N. (1997). Theories of modern and postmodern tourism. Annals of Tourism Research, 24(4), 982–985. https://doi.org/10.1016/s0160-7383(97)00029-7

82. Ana Usanović. (2017, September). Tourism development impact on UNESCO World Heritage Site of Boka Kotorska (No. 19/104). UNESCO Chair in Cultural Policy and Management.

83. Vitić, A., & Ringer, G. (2008). Branding Post-Conflict Destinations. Journal of Travel & Tourism Marketing, 23(2–4), 127–137. https://doi.org/10.1300/j073v23n02_10

84. Waterton, E. (2010). Politics, Policy and the Discourses of Heritage in Britain (2010th ed.). Palgrave Macmillan.

85. Zbutega A. (2012). Ljudi iz Boke. Pomorski muzej Crne Gore, Ekumenski centar ‘’Don Branko Zbutega’’.

REFERENCE DESK ISTRAŽIVANJA

86. 3 BUR XI.19 – Odluka. (1979). UNESCO. https://whc.unesco.org/en/decisions/2769

87. Belan, A. (2002). „Sveti Tripun i njegova katedrala“, Turistička naklada d.o.o. Biskupski Ordinarijat, Kotor

88. Bosnić, D. (2005). „Crna Gora“, Intersistem kartografija, Beograd

89. Bosnić, D., Jovanović, M. (2005). „Boka Kotorska : [Montenegro] : guide, le gu[i]de, Reishandbuche, путеводитель“, Intersistem, Beograd.

90. Brainović, M., Radulović, M. (2006). „Perast: Montenegro“. EXPEDITIO Centar za održivi prostorni razvoj, Kotor.

91. Brdar, S. (2012). „Đir po Kotoru: vodič za radoznalu djecu“, Kotor: KotorArt – nezavisna inicijativa u kulturi: EXPEDITIO Centar za održivi prostorni razvoj, Kotorski Festival pozorišta za djecu.

92. Čarkadžić, J.; Mujkić, D. (2019). „Meeting of cultures“, Sarajevo susret kultura.

93. Gregović, S. (2015). „Montenegro: history, culture, art natural features, tourism“, Turistička naklada, Zagreb.

94. Henić-Strahinja, A. H. (2011). „Montenegro Welcome. National Tourism Organisation of Montenegro.

95. Institute for spatial policies Ljubljana (2015). The manual on protection, planning, and management of heritage. Opština Tivat, EXPEDITIO Centar za održivi prostorni razvoj.

96. Jovanović, G. ed. (2006). Crna Gora – Plavi jadran i nacionalni parkovi. INTERSISTEM Beograd.

97. Kapetanović, A., Essen, von C., Grgurević J. & Lalošević I. (2016). The doors in the traditional architecture of the Boka Kotorska and their conservation. Kotor: EXPEDITIO

98. Kapetanović, A., Gligorić, B., Rajić, T. (2019). Medieval towns of Montenegro. EXPEDITIO Centar za održivi prostorni razvoj.

99. Kapetanović, A., Gligorić, B., Rajić, T. (2019). Palaces of Boka Kotorska. EXPEDITIO Centar za održivi prostorni razvoj.

100. Kapetanović, A., Gligorić, B., Rajić, T. (2020). Perast – The outstanding Boka Kotorska. Kotor: EXPEDITIO.

101. Kotor: Informator. Kotor: SIZ za turizam, 1988.

102. Kovačević V. (2018). Ancient Risan. Tourism organization of Kotor Municipality.

103. Lalošević, I., Kapetanović, A., Gligorić, B., Franović, J. (2009) Kostanjica, prirodno i kulturno nasljeđe. EXPEDITIO Centar za održivi prostorni razvoj, Arhitektonski fakultet u Podgorici.

104. Laue, E. (2002) Montenegro: mini guide: [towns – beaches – leisure – services]. Reichenberg: Aspect.

105. Lisavac K., Lalošević I., Kapetanović A. & Hadzic L. (2016) Traditional wood windows in Boka Kotorska and its restoration. Kotor: EXPEDITIO.

106. Lisavac, K., Mihalicek, M., Vrzić, M., Popović, A. Ur. (2015) Cultural Heritage of Vrmac. Opštona Tivat, EXPEDITIO Centar za održivi prostorni razvoj.

107. Logo and Patronage. (2021, June 17). UNESCO. https://en.unesco.org/logopatronage

108. Lučić, M. (ed). (2015) Vrmac as seen by the citizens. Tivat Municipality, EXPEDITIO Centar za održivi prostorni razvoj.

109. Majstorović, V., Martinović, J. Martić, P. (2008). Kotor: tourist guide. Belgrade: Intersistem kartografija.

110. Martinović, J., Vlaović M. (1987, 1986, 1988). BOKA KOTORSKA Herceg Novi – Kotor – Tivat (68 colour photographs), An addition to the seriaes pocket guide for tourists. Zagreb: Turistkomerc; Kotor, Turistički savez Boke Kotorske.

111. Medenica, M., Mijović, V. (2006). Crna Gora: turistički vodič: zanimljivosti, kratko, jezgrovito, jasno, preko 100 kolor fotografija, prirodni fenomeni. Beograd: Vesmark; Podgorica: Mapa Crne Gore.

112. Montenegro Travel | National Tourism Organisation of Montenegro. (bez datuma). National Tourism Oganisation of Montenegro. Preuzeto 27. juna 2021, sa https://www.montenegro.travel/en/objects/national-tourism-organisation-of-montenegro

113. Montenegro: Crna Gora, Podgorica: Turistička organizacija Crne Gore, [s. a.]

114. Pasinović, M. (2007). Kotor: spomenik svjetske kulturne i prirodne baštine. Zagreb: Turistička naklada.

115. Pasinović, M. (1989). Kotor: Past centuries preserved for the future. Kotor: SIZ for Tourism; Zagreb: Turistkomerc.

116. Pasinović, M. (2010). Kotor: spomenik svjetske kulturne i prirodne baštine. Zagreb: Turistička naklada

117. Pasinović, M. (2012) Kotor: monumento del patrimonio culturale e naturale mondiale, Zagreb: Turistička naklada.

118. Pasinović, M. (2012) Котор : памятник мирового культурного и природного наследия, Zagreb: Turistička naklada.

119. Pasinović, M. (2013). Kotor: monumento del patrimonio culturale e naturale mondiale, Zagreb: Turistička naklada.

120. Pasinović, M. (2014). Kotor: World monument of cultural and natural heritage. Zagreb: Turistička naklada.

121. Pasinović, M. (2015). Kotor: World monument of cultural and natural heritage. Turistička naklada d.o.o.

122. Pasinović, M. (2016). Kotor: Vjekovima mlad. Kotor : Turistička organizacija.

123. Pasinović, M. (2016). Kotor: World monument of cultural and natural heritage. Turistička naklada d.o.o.

124. Pasinović, M. (2017). Kotor simbioza prirode i covjeka. Kotor: Turistička organizacija opštine Kotor.

125. Pasinović, M., Seferović, L. (2015). Boka Kotorska: history, culture, art, natural beauties, tourism. Zagreb: Turistička naklada; Kotor: Crnogorska kuća.

126. Rellie, A. (2005). Montenegro: the Bradt Travel Guide. Guilford (Connecticut): The Globe Pequot Press.

127. Saranović, D. (1987). Crna Gora. Titograd: Republički komitet za informisanje.

128. Shore, M. & Vukićević, M. (2014). Visit Montenegro. Tivat: Porto Montenegro, Adriatic Marinas.

129. Stevanović M. ed. (1995) Kroz Srbiju i Crnu Goru. Beograd; Loznica: SIA ‘’KSE-NA’’.

130. Stjepčević, A. (2021, June, 20). Cultural Routes of Montenegro – Four Publications in English [4 publikacije na engleskom jeziku] https://www.total-montenegro-news.com/travel/5688-cultural-routes-of-montenegro-four-publications-in-english

131. Tourist organization Ulcinj Municipality (2006). Herceg Novi, Kotor, Tivat, Budva, Bar, Ulcinj, Cetinje.

132. Turistički bilten. (2016). Podgorica: Ministarstvo održivog razvoja i turizma.

133. UNESCO (1979). Convention concerning the protection of the World cultural and natural heritage, Nominattion submitted by Yugoslavia.

134. Zolak V. & Belada D. ed. (1999) Montenegro traveller’s handbook: almost everything you want to know about your stay in Montenegro. Podgorica: The National Tourism Organisation of Montenegro.

INTERNET IZVORI

135. Lonely Planet. (2015, October 27). Best in Travel 2016: top 10 cities. https://www.lonelyplanet.com/articles/best-in-travel-2016-top-10-cities

136. UNESCO World Heritage Centre. (n.d.). UNESCO World Heritage Centre - World Heritage List. World Heritage List. Retrieved May 5, 2021, from https://whc.unesco.org/en/list/?&

137. UNESCO World Heritage Centre. (n.d.-a). Natural and Culturo-Historical Region of Kotor. Retrieved June 11, 2021, from https://whc.unesco.org/en/list/125/

138. EXPEDITIO. (2021, June 12) Publikacija, mapa i sajt: Prirodno i kulturno-istorijsko područje Kotora na Listi svjetske baštine UNESCO-a. http://www.expeditio.org/index.php?option=com_content&view=article&id=2042:publikacija-mapa-i-sajt-prirodno-i-kulturno-istorijsko-podrucje-kotora-na-listi-svjetske-bastine-unesco-a&catid=81&lang=sr&Itemid=569

139. EXPEDITIO. (2021, June 13) Radio Kotor: Istraživanje o nivou informisanosti o zaštićenom Prirodnom i kulturno-istorijskom području Kotora http://www.expeditio.org/index.php?option=com_content&view=article&id=2019:radio-kotor-istrazivanje-o-nivou-informisanosti-o-zasticenom-prirodnom-i-kulturno-istorijskom-podrucju-kotora&catid=238:upoznajmo-da-bismo-cuvali&Itemid=439&lang=sr

140. Logo and Patronage. (2021, June 17). UNESCO. https://en.unesco.org/logopatronage

141. Tourism organisation of Kotor. (2021, July 27). Visit Kotor | Official Travel Guide to Kotor Montenegro. Visit Kotor. https://kotor.travel/

142. Uprava za statistiku Crne Gore - MONSTAT. (n.d.). Monstat. Retrieved July 9, 2021, from https://www.monstat.org/cg/page.php?id=43&pageid=43

143. Lonely Planet (2015, October 27). Best in Travel 2016: top 10 cities. Lonely Planet. https://www.lonelyplanet.com/articles/best-in-travel-2016-top-10-cities

144. IN Press Center | About TripAdvisor. (n.d.-b). MediaRoom. Retrieved August 9, 2021, from https://tripadvisor.mediaroom.com/IN-about-us

IZVORI FOTOGRAFIJA I ILUSTRACIJA

1. Mapa koja pokazuje granice zaštićenog područja. (nema datuma). [Ilustracija]. https://whc.unesco.org/en/list/125/documents/

2. Seko Fotografia. Kotor. (nema datuma). [Fotografija]. https://www.flickr.com/photos/seko2323/

3. Delso, D. Nuestra Señora de las Rocas y Monasterio de San Jorge.[Gospa od Škrpjela i Crkva Svetog Đorđa]. (nema datuma). [Fotografija]. https://sr.m.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:Nuestra_Se%C3%B1ora_de_las_Rocas_y_Monasterio_de_San_Jorge,_Perast,_Bah%C3%ADa_de_Kotor,_Montenegro,_2014-04-19,_DD_12.JPG

4. Karagoz, O. A Narrow Alley between Historical Buildings in Old Town of Kotor, Montenegro.[Uska uličica između istorijskih zgrada u Starom gradu Kotor, Crna Gora]. (nema datuma). [Fotografija]. https://www.pexels.com/photo/a-narrow-alley-between-historical-buildings-in-old-town-of-kotor-montenegro-17574988/

5. Cangaroo, J. The Walls of Kotor.[Zidine Starog grada, Kotor]. (3. jul 2009). [Fotografija]. https://www.flickr.com/photos/cangaroojack/4296711078

6. Frank, H. Insel und Wallfahrtskirche Gospa od Škrpjela.[Ostrvo Gospa od Škrpjela i hodočasnička crkva]. (nema datuma). [Fotografija]. https://www.flickr.com/photos/liakadaweb/44931463781/in/photostream/

7. Fieber, M. Kotor. (17 septembar 2013). [Fotografija]. https://www.flickr.com/photos/marcofieber/11384481905

8. Logo NTO Crne Gore. (nema datuma). [Ilustracija]. https://see.montenegro.travel/en

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-614-49-2 (UNDP)
COBISS.CG-ID 28228612